

»Västgötaherrarnas uppror»

I

Söndagen den 11 april 1529 anlände Gustav Vasa till Stockholm och möttes där av alarmerande nyheter. Borgerskapet i Jönköping hade tillsammans med allmogen i de kringliggande häraderna börjat uppror, mördat den kunglige fogden Gottfrid Sure och några av hans svenner samt tillfångatagit konungens syster, grevinnan Margareta av Hoya och hans tyske sekreterare Wulf Gyler, som var på hemväg från Lybeck efter segslitna förhandlingar med stadens råd och menighet. Att det inte enbart var frågan om ett utbrott av oorganiserat lokalt missnöje framgick därav, att smålänningarna börjat skicka ut upprorsproklamationer till andra landskapsmenigheter.

Snart ingick nya, ytterst allvarliga underrättelser. En skara beväpnade östgötabönder var ute och »sökte efter» fogden över Alvastra klostrets landbor. Uppsaladomprosten Jöran Turesson reste en här i ärkestiftet, och värst av allt: de västgötska riksråden med rikshovmästaren Ture Jönsson och biskop Magnus Haraldsson i Skara i spetsen anslöt sig till upprorsrörelsen i det tydligt uttalade syftet att åstadkomma ett regentskifte. I slutet av april skrev Gustav Vasa till sin sväger Johan av Hoya, att »förräderiet» var så vida utbrett att han med undantag av själva Stockholm snart inte kunde lita på någon enda landsända.

Men hotet mot Gustav Vasas kungadöme avvärjdes med en nästan gåtfull snabbhet. Genom uppbudande av lika stor skicklighet som skrupelfrihet lyckades konungen förhandlingsvägen

stilla upproret. Hans utsända representanter nådde efter förhandlingar i Broddetorp i Västergötland redan den 25 april fram till en preliminär överenskommelse med de upproriska, enligt vilken dessa nedlade vapnen mot att vissa av deras krav uppfylldes och de själva garanterades full amnesti. Sedan upproret sålunda stillats, företog Gustav vid ratifikationen sådana förändringar i det ursprungliga fördragsutkastet att överenskommelsen blev nästan alldeles värdelös för motparten. Besegrade och överlistade gick Ture Jönsson och Magnus Haraldsson i frivillig landsflykt, medan två andra av de upproriska herrarna – Måns Bryntesson Lilliehöök och Nils Olsson Vinge – fick böja sina huvuden för bödelsyxan. De övriga deltagarna i upproret fick amnesti mot trohetsförpliktelser men straffades med böter och knektinkvarteringar. Jönköpings borgare spelade under ledning av sin borgmästare Nils Arvidsson en tvetydig roll i dramat. Trots sitt aktiva engagemang i upprorets inledningsskede gav de genom att utlämna ett antal komprometterande brev Gustav Vasa det bevismaterial han behövde för den fällande domen över de avrättade västgötaherrarna.¹

Den klassiska skildringen av 1529 års uppror har givits av Peder Svart. Hans framställning är litterärt lysande och så suggestiv, att den till väsentliga delar bestämt historikernas uppfattning av händelseförloppet ända in i modern tid. Att den gamle västeråsbiskopen i stort sett återger Gustav Vasas egen syn på sin historia, tycks vara en inom forskningen allmänt omfattad åsikt.² Också 1529 års händelser tecknade han på det

¹ Enda existerande specialundersökning om upproret är fortfarande A. G. AHLQVIST, *Om oroligheterna i Småland och Västergötland år 1529* (1863). I övrigt är vi i huvudsak hänvisade till översiktsarbeten om Gustav Vasa, som t. ex. E. HILDEBRAND i *Sveriges historia till våra dagar*, 4 (1920), s. 152 ff., och I. SVALENIUS, *Gustav Vasa* (1950), s. 145 ff. Väsentliga synpunkter har dock framlagts även i några moderna specialarbeten, såsom G. CARLSSON, *Wulf Gyler i svensk tjänst*, HT 1923, s. 60 ff., och S. KJÖLLERSTRÖM, *Missa Lincopensis* (1941), s. 28 ff. samt dens., *Riksdagen i Västerås 1527 och »goda gamla, kristliga sedvänjor»*, HT 1960, s. 407 ff.

² H. HJÄRNE, *Reformationsriksdagen i Västerås*, i: *Svenska spörsmål*, 7 (1883),

sätt som de tedde sig ur den segrande konungamaktens synpunkt. I den bild han ger kan urskiljas fyra karakteristiska drag.³

För det första skildras upprorsrörelsen på ett sätt som knappast låter dess allvarliga karaktär komma klart till synes. Rebelerna framstår som mera ömkliga än farliga. Domprosten Jöran Turessons upprorsförsök får ett snöpligt slut: han fångas av Norrala sockenmän där han ensam kajkar omkring i en ekstock på en skogssjö i Bollnäs. Västgötaherrarna »vänder näsan högt upp», gör sig »bitsareknivar» och »kredentskar» av finaste silver, men högmod går före fall: landskapets allmoge förblir sin konung trogen och vänder Ture Jönsson och hans anhang ryggen, varvid de övergivna herremännen blir så »försoffade, att de visste aldrig vad de skulle företaga». Mycket illa går det för de tre herrar som efter upproret försöker dra sig ur spelet genom att trotsa på sin oskuld. När konungen i rätten lägger fram deras »egna brev, sigill och handskrifter», har de intet annat att göra än falla till föga och gråta. När Måns Bryntesson sedan försöker rädda sitt liv genom att hoppa ut genom fönstret i Strängnäs skolstuga men bryter lårbenet och infångas i en närbelägen rågåker för att i detta tillstånd föras till avrättsplatsen, kan förnedringen egentligen inte bli djupare. Det otäckt goda humör med vilket Peder Svart skildrar dessa uppskakande händelser förstärker intrycket av farsartat upptåg som slutar i tragik.

Det dröjde länge innan forskningen på denna punkt kunde frigöra sig från Peder Svarts propagandaframställning; men till sist skedde det. Numera har man klart för sig, att det s. k. väst-

omtr. i: Ur det förgångna (1912), s. 11 ff. N. EDÉN, i inl. till sin edition av Peder Swart, Konung Gustaf Is krönika (1912), s. XIII f. G. T. WESTIN, art. Peder Andersson Swart, i: Svenska män och kvinnor, 6 (1949), s. 48.

³ EDÉN, s. 126 ff. Som huvudkälla för sin framställning av 1529 års uppror synes Peder Svart ha använt en text som i huvudsak finns bevarad i cod. D 481 i KB (från början av 1600-talet). En jämförelse mellan krönikan och D 481 visar att Peder Svart gjort en rad ändringar, uteslutningar och tillägg som till stor del måste betraktas som uttryck för den genomgående tendensen i hans skildring. Se exkurs, nedan s. 280 ff.

götaherrarnas uppror var en av de allvarligaste kriserna i Gustav Vasas historia. Medan A. G. Ahlqvist 1863 fann det anmärkningsvärt, att västgötaupproret, »uppväckt såsom det var af rikets mest framstående adelsmän, understödda af en biskop och flera rikets råd, bestod blott uti några våldsamheter emot konungens fogdar, och hade blott till följder någras bland deltagarne flykt och andras ursäkter eller död», karakteriserade Gottfrid Carlsson 1923 upproret som »den i förstone mest oroväckande revolten under hela Gustav Vasas regeringstid».⁴

Ett annat framträdande drag i Peder Svarts skildring är att han låter västgötaherrarna med Ture Jönsson och biskop Måns i spetsen framstå som upprorets egentliga tillskyndare. »Herr Ture Jönsson var rätta roten», heter det. Västgötaallmogen framstår som trogen Gustav Vasa – lika konungsk som vid reformationsriksdagen i Västerås – och den viktiga roll som Jönköpings borgerskap och de nordsmåländska bönderna spelade i upproret får i möjligaste mån träda i bakgrunden. Medan mötet på Larvs hed ägnas en utförlig skildring, avfärdas händelserna i Småland med några få rader, och det understrykes, att smålänningarnas buller var framagiterat av »Ture Jönssons parti». Jönköpingsborgmästaren Nils Arvidssons förräderi förtiges trots att det omtalats i Peder Svarts huvudkälla – på denna punkt ansåg sig Per Brahe sedan böra komplettera sin föregångare – och i stället får vi höra en spännande skildring om hur Gustav Vasa genom en för övrigt okänd stadstjänare i Stockholm Hans Våghals fick för de upproriska komprometterande brev i sina händer.⁵

Peder Svarts syn på västgötaherrarna som ytterst ansvariga är än i dag i stort sett forskningens. Ahlqvist fastslår: »Den egentlige upphofsmannen till resningen var tvifvelsutän T. Jönsson . . . De, som sågo upproret på närmaste hållet påstodo, att han var den 'rätta roten till detta obestånd'.» »Alla samtida vitt-

⁴ AHLQVIST, s. 58. CARLSSON, HT 1923, s. 61. Jfr SVALENIUS, s. 151 f.

⁵ Se exkurs, nedan s. 280 ff.

nesbörd hänvisa till den gamle rikshovmästaren och till biskopen i Skara såsom upphovsmän till den oro, som nu utbröt . . .», säger Emil Hildebrand. Karakteristiskt för forskningsläget är, att det kapitel i Ivan Svalenius' Gustav Vasabiografi som handlar om 1529 års händelser har till överskrift: »Ture Jönsson».⁶

En tredje viktig punkt hos Peder Svart är hans framställning av upprorsrörelsens sammanbrott. Detta tillgår enligt honom så, att Västergötlands bönder på tinget i Larv vägrar att följa sin biskop och sin lagman, när dessa söker hetsa dem till uppror. Bandet mellan konung och folk visar sig vara så starkt, att de intriganta herrarnas försök att avskära det skändligen misslyckas.

Även denna uppfattning har varit mycket seglivad. Ahlqvist, som ingalunda är okritisk mot Peder Svart och bl. a. betvivlar autenticiteten i det tal som krönikören låter västgöotalagmannen hålla på tinget, anser det dock säkert, att »T. Jönsson sökt förmå allmogen till deltagande i upproret, och att detta försök misslyckats». Emil Hildebrand låter i full överensstämmelse med Peder Svart tinget i Larv utgöra vändpunkten i dramat. Och ännu Ivan Svalenius anser sig kunna konstatera, att Ture Jönsson missräknat sig på sitt inflytande och sina resurser: »Högättade ledare hade han gott om men inget folk att ge dem att leda. Till hans och hans medbröders förskräckelse vägrade västgötabönderna att göra gemensam sak med dem.»⁷

Slutligen har Peder Svart en bestämd uppfattning om upprorsrörelsens plats i det historiska kausalsammanhanget. Religionsfrågan skjutes i förgrunden, och striden mellan Gustav Vasa och hans upproriska undersåtar sammanfaller för krönikö-

⁶ AHLQVIST, s. 15 f. E. HILDEBRAND, s. 153. SVALENIUS, sid. 145. Till skillnad från dessa forskare går G. CARLSSON ej in på frågan om upprorets genesis och säger endast, att oron började i Småland och sedan spred sig till Västergötland. HT 1923, s. 60.

⁷ AHLQVIST, s. 27. HILDEBRAND, s. 156. SVALENIUS, s. 153. Se även R. BJÖRKMÄN, Jönköpings historia, 1 (1917), s. 206 och S. CARLSSON, Mellan Bolmen och Holaveden, s. 38, i: Medd. fr. Jönk. läns hembygdsförb. 24 (1951).

ren med kampen mellan evangeliet och påvens villfarelse. Västgötaherrarnas politiska förblindelse skildras i bibliska ordalag: »Allt så plägar Gud slå sitt helga ords fiender med blindhet och villfarelse, att de skulle famla efter vägen om ljusa dagen, som profeten säger. Men den där tör våga sig mot all farlighet för Christi skull och den rena evangeliska läran, honom plägar Gud föra genom farligheterna, att han bliver behållen uti all lyckalighet.»

På ingen punkt har väl Peder Svart rönt mindre motsägelse än på denna. Inom modern forskning synes man vara praktiskt taget ense om att religionsfrågan spelat en avgörande roll för upprorets utbrott; övriga motiv tillmätes ringa vikt. »Vid ingången av april månad utlöste sig omsider den gammalkyrkliga oppositionen mot Gustav Vasa i fullt uppror», säger Gottfrid Carlsson. Ivan Svalenius vill se oroligheterna mot bakgrund av det för katolicismen förbättrade konjunkturläge som markeras dels av schismen mellan Luther och Zwingli, dels av Karl V:s framgångar i kriget mot Frans I; han framhåller, att »det var den reaktionära gruppen från Västerås, som gick till motattack». Och Hugo Yrwing, som senast behandlat frågan, betraktar upproret som »den medeltida biskopskyrkans sista fåfänga försök att stoppa Gustav Vasa på hans väg mot maktfullkomligheten».⁸

På tre punkter överensstämmer alltså den härskande uppfattningen om 1529 års uppror med den grundsyn som präglar Peder Svart: i frågorna om upprorsrörelsens tillskyndare, om orsakerna till dess misslyckande och om dess motiv och bakgrund. Detta får naturligtvis inte förstås så, som skulle historikerna kritiklöst ha anammat krönikans framställning. Redan Ahlqvist har, som redan antytts, blicken öppen för den fantasi-fullhet som stundom vidlåder Peder Svart och gör honom opålitlig som historisk källa; än mer gäller detta naturligtvis de i modern källkritik skolade författare som senare behandlat äm-

⁸ CARLSSON, HT 1923, s. 60. SVALENIUS, s. 149 ff. YRWING, Gustav Vasa, kröningsfrågan och Västerås riksdag 1527 (1956), s. 133.

net. Men man har i samtida källor av brevkarak­tär ansett sig finna bekräftelse på grunddragen i krönikans skildring. Denna uppfattnings hållfasthet skall i det följande prövas.

II

Åsikten att Ture Jönsson och biskop Måns jämte de andra västgötska riksråden varit revoltens upphovsmän, möter otvivelaktigt i en rad samtida källor. Att de vid riksdagen i Strängnäs anklagade västgötaherrarna skulle utpeka de landsflyktiga Ture Jönsson och biskop Måns som initiativtagare är ju endast naturligt och saknar givetvis allt bevisvärde.¹ Men också Gustav Vasa själv ger uttryck åt samma uppfattning, och detta inte bara i propagandistiskt färgade manifest utan också i sådana privata skrivelser, där en medveten verklighetsförvanskning synes vara utesluten.² Konungen kunde härvid bygga på till synes mycket goda informationer, härrörande från de utsända ombud som befann sig i närheten av upprorshärden för att söka nå en uppgörelse med rebellerna.³ Det är under sådana förhållanden inte alls förvånande, att forskningen godtagit denna uppfattning.

Man bör emellertid observera att Gustav Vasa, medan upproret ännu pågår, aldrig betraktar och betecknar västgötaherrarna som oroligheternas anstiftare. I de skrivelser som konungen vid denna tid låter utgå till landskapsmenigheter och enskilda säges resningen konsekvent ha igångsatts av Jönköpings borgare tillika med allmogen i de kringliggande småländska häraderna.⁴ Den 29 april, fyra dagar efter förlikningen i Broddetorp, gav Gustav i ett brev till svågern Johan av Hoya för första gången uttryck åt uppfattningen, att västgötaherrarna organiserat re-

¹ Konung Gustaf I:s registratur, 6 s. 162 ff. (*förkortas GR*).

² T. ex. Gustav Vasa till allmogen i Kalmar län, Sunnerbo och Västbo 5/5 1529, GR 6, s. 74. Dens. till Hälsingland 6/5 1529, GR 6, s. 85. Dens. till Johan av Hoya 29/4 1529, GR 6, s. 67.

³ GR 6, s. 367, 371.

⁴ GR 6, s. 27 f., 29, 30, 37, 39, 43 f., 44, 46.

volten.⁵ Från och med denna tidpunkt framställer han alltid saken på detta sätt.⁶ För att förstå orsaken till denna förändring är det nödvändigt att något beröra de förhandlingar som ledde fram till den slutliga uppgörelsen.

Så snart Gustav Vasa fått kännedom om upprorets utbrott började han utveckla en livlig verksamhet i syfte att förhandlingsvägen pacificera de oroliga landsändarna eller åtminstone förhindra att revolten spred sig till nya områden. Till landskapsmenigheter, städer och enskilda utfärdades en lång rad skrivelser i vilka konungen med största beredvillighet lovade avhjälpa alla missförhållanden, om de oppositionella bara ville gå med på en uppgörelse i godo. Gustav karakteriserade själv sitt tillvägagångssätt med de ofta citerade orden: »Kunna goda ord hjälpa, då have vi dem rikligen nog utgivit.» Särskilt försökte han splittra oppositionen genom att öppna möjligheter för vissa upproriska att med räddat ansikte och utan efterräkningar dra sig ur leken. Typiskt för denna taktik är hans brev till staden Jönköping, i vilket han tackar borgarna för att de tagit vård om hans syster och hans skrivare »för något ryktes skull som falskeligen gick hos eder att Stockholm skulle vara belägrat och Uppland upprest emot oss», samtidigt som han försäkrar dem, att de nu utan fara kan skicka de nämnda personerna vidare till Stockholm.⁷

Samtidigt avsände han en förhandlingsdelegation till de upproriska landskapen. Eftersom risken för att oron skulle sprida sig till det ännu starkt gammalkyrkliga Östergötland föreföll överhängande, utsågs till förhandlare personer som på olika sätt hade anknytning till detta landskap: Östgötastormännen Holger Karlsson (Gera) och Måns Johansson (Natt och Dag), slottsfogden i Stockholm Gudmund Persson, som tidigare varit i Hans Brasks tjänst samt kunglig fogde i Hovs län, och borgmästaren

⁵ GR 6, s. 67.

⁶ T. ex. GR 6, s. 74 f., 85 ff., 101 ff.

⁷ GR 6, s. 41 f.

i Stockholm Anders Simonsson, som härstammade från Söderköping och var besläktad med Linköpingsbiskopen Henrik Tidemansson.⁸ Några dagar efter den 20 april börjar man finna spår av förhandlarnas verksamhet. De lyckades snart nog nå samförstånd med Östergötlands ledande män, främst kapitelherrarna i Linköping. Dessa reflekterade uppenbarligen inte alls på att göra gemensam sak med rebellerna men ville gärna utnyttja upproret för kyrkopolitiska syften och var därför också villiga att medla mellan konungen och de upproriska. Två capitulares jämte ombud för de östgötska städerna och häraderna utsändes närmast till Lekeryd vid Jönköping för att förhandla med smålänningarna. Dessa ville emellertid inte själva fälla något avgörande utan hänsköt frågan till de västgötska riksråden.⁹ Den 25 april kunde de kungliga ombuden avge en utförlig rapport till sin uppdragsgivare om vad som framkommit vid förhandlingarna.

Rapporten omtalar, att svar ingått från medlarna i Lekeryd jämte ett brev som den där församlade tingsmenigheten skrivit till de kungliga ombuden, och fortsätter: »Fingo våra sändebud intet svar där vid tinget, utan det sköts upp (till) vad herr Ture Jönsson och de i Västergötland vilja göra därtill, som vi förmärka, att de äro huvudet därtill som eders nåde får väl se i denna kopia . . .» I fortsättningen omtalas, att västgötaherrarna ämnar hålla ett möte i Hjo torsdagen den 29 april, och att medlarna har fått lejd för att infinna sig där, varefter följer orden: »efter det de begynna giva litet bättre köp, hoppas oss näst Guds hjälp att få eders nådes syster lös.» Ombuden säger sig också själva ämna infinna sig i Hjo och »komma så starka att vi vilja föra lejden med oss.»¹⁰

Inför mötet i Hjo uppsattes en skrivelse från de världsliga

⁸ HERMAN SCHÜCK, *Ecclesia Lincopensis* (1959), s. 543.

⁹ Erik, kantor i Linköping, till Gudmund Persson 24/4 1529, sen avskrift i S 78, f. 346-347, UUB. Jfr SCHÜCK, s. 544 n. 30.

¹⁰ GR 6, s. 366 ff.

riksråden i Östergötland till deras västgötska kolleger; den finns bevarad i utkastform och har tydligen varit avsedd att medföras av de kungliga ombuden. Här omtalas smålänningarnas uppror och hur dessa »hava därmed deras skottsmål in till eder, gode herrar, och meniga frälset i eder landsända, som de oss givit hava skriftligen tillkänna, ändock vi sätta där ingen tro till». Meningen framträder ännu klarare i en alternativ formulering: »... då hava vi förnummit av deras skrivelse, att deras skottsmål är alldeles in till *några av riksens råds fullmyndiga befallning* som vi ingalunda sätta där tro eller lit till». Vidare säger sig brevutfärdarna »i dag» ha varit församlade tillika med capitulares i Linköping samt ombud för meniga frälset och köpstäderna i Östergötland för att överlägga om det småländska upproret. De kungliga ombuden Anders Simonsson och Gudmund Persson ha också varit närvarande och framhållit konungens beredvillighet att i samverkan med råd och folk råda bot på de brister som kunde ha vidlått hans styrelse. Brevet utmynnar i en uppmaning till de västgötska riksråden att använda sitt inflytande till att lugna »den menlösa allmogen». ¹¹ Den nu refere-

¹¹ Strödda hist. handl. 1 a, RA, ofullständigt tr. i GR 6, s. 363 f. Skrivelsens karaktär av utkast framgår av flera omständigheter: den saknar såväl datering som avslutning och besegling samt innehåller rättelser och alternativa formuleringar. (Jfr GR: »samtidig afskrift».) Den är försedd med en gammal arkivanteckning: »Östgotorum ut apparet ad westotos». GR:s utgivare har med viss tvekan antagit, att brevet utfärdats av »de fullmäktige från Östergötland». Att de verkliga utfärdarna är de östgötska världsliga riksråden framgår emellertid dels av formuleringen: »voro vi här församlade idag med de värdiga fäder, Linköpings kapitel, och meniga frälset och borgmästare och 2 av varje köpstad i i denna landsända», dels av den omständigheten, att adressaterna, de västgötska råden, tiltalas med »käre vänner och gode bröder». – I fråga om tidfästningen har HERMAN SCHÜCK antagit, att skrivelsen uppsatts redan innan de östgötska medlarna avreste till Lekeryd och att den skulle ha medförts av dessa (Ecclesia Lincopensis, s. 543). Denna uppfattning synes dock av flera skäl ohållbar. Sådan skrivelsen föreligger, finns inga tecken som tyder på att den verkligen avsänts. När det säges, att »smålänningarna hava därmed deras skottsmål in till eder ... som de oss givit hava skriftligen tillkänna», åsyftas utan tvivel det brev som tingsmenigheten i Lekeryd skrev till de kungliga ombuden och som dessa refererade till i sitt brev till Gustav 25/4. Skrivelsen är ställd till de »värdige fäder,

rade skrivelsen har förmodligen aldrig avsänts; utvecklingen gjorde den nämligen snabbt inaktuell.

Mötet i Hjo kom aldrig till stånd. Vid den tidpunkt då det skulle ha hållits, hade Gustav Vasas splittringstaktik redan nått sitt mål. Under förhandlingarna i Lekeryd hade en spricka öppnat sig i den oppositionella fronten, och snart var den för de upproriska så ödesdiga uppgörelsen i Broddetorp ett faktum.

Det är i detta sammanhang som uppgiften, att Ture Jönsson och hans anhängare bland västgötaherrarna skulle ha organiserat upproret, första gången möter. Den förekommer samtidigt i två aktstycken, i ett brev från de kungliga förhandlingarna till Gustav Vasa den 25 april och i ett utkast till skrivelse från de östgötska riksråden till de västgötska. Källan är i båda fallen en och densamma: en skrivelse som de vid Lekeryd församlade smålänningarna tillställt de kungliga ombuden. De småländska upprorsmännen utgjordes dels av Jönköpings borgare, dels av befolkningen i de härader som utgjorde stadens uppland. De naturliga ledarna för revolten i denna landsända var Jönköpingsborgarna med sin borgmästare Nils Arvidsson i spetsen.¹²

I sitt tidigare refererade brev till Jönköping hade Gustav Vasa ärlige herrar, gode män, riksens råd, som nu församlade äre i Västergötland»; orden måste hänsyfta på det möte som västgötaherrarna enligt till ombuden ingångna rapporter ämnade hålla i Hjo den 29. Västgötaråden hade visserligen tidigare under april månad mötts två gånger, i Skara den 12 och i Larv den 20. Av kronologiska skäl torde emellertid intet av dessa möten kunna avses. Utöver vad som redan framhållits kan det förtjäna påpekats, att vi inte förrän den 24/4 har belägg för att de kungliga ombuden anlant till Östergötland (se ovan, s. 243, n. 9). Skrivelsen synes kunna tidfästas till 24/4–29/4 och har troligen direkt föränletts av till de kungliga ombuden ingångna rapporter om förhandlingarna i Lekeryd.

¹² Härmed kan jämföras Per Brahes uppgift, att Nils Arvidsson skrev »konungen lönligen till, huru herr Ture och de andra herrar hade velat förråda konungen och hade bedragit honom och flera fattiga enfaldiga män till att fånga konungens syster; men om konungen ville benåda honom och giva honom sin vänskap igen, giva honom där brev och sekret uppå, då ville han giva sig upp till konungen och låta konungen få alla deras stämplingars brev och sigill mellan händerna.» Per Brahe den äldres fortsättning af Peder Svarts krönika, ed. O. AHNFELT, s. 89.

förutsatt, att fångslingen av Margareta av Hoya och Wulf Gyler berott på ett missförstånd. Därmed hade han pekat på en bakdörr genom vilken borgerskapet diskret kunde lämna skådeplatsen. Men de östgötska medlarna kunde strax efter sin ankomst rapportera till de kungliga ombuden, att fullt krigstillstånd rådde i staden.¹³ Nu kunde man inte längre hävda, att man av oförstånd och ovetenhet kvarhållit grevinnan och skrivaren. En möjlighet återstod: att kasta skulden på de västgötska bundsförvanterna; och den grep man. Staden har under ledning av sin förslagne borgmästare sagt sig ha handlat på order från Ture Jönsson och de andra västgötaherrarna; senare har man dragit konsekvenserna genom att till konungen utlämna för dessa herrar komprometterande aktstycken. Sveket blev inte obelönat. Jönköping fick ett förhållandevis lindrigt straff för sitt deltagande i upproret, och borgmästaren Nils Arvidsson kunde redan de närmaste åren efter detsamma glädja sig åt konungens förtroende. Från mitten av 1540-talet kom staden att inta en gynnad plats i Gustav Vasas stadspolitiska system.¹⁴

Sedan Gustav Vasa genom sina förhandlare fått ta del av smålänningarnas version, accepterade han den helt. I fortsättningen utpekade konungen alltid Ture Jönsson och de andra västgötska riksråden som upprorets tillskyndare. Därtill hade han förvisso goda skäl. De ledande bland västgötaherrarna hade vägrat biträda en uppgörelse på konungens villkor; Ture Jönsson och biskop Måns stämplade ännu som landsflyktiga mot Gustav Vasa. Å andra sidan hade Jönköpingsborgarna återgått till ordningen och gjort konungen värdefulla tjänster. Så fick

¹³ Erik kantor till Gudmund Persson 24/4 1529, S 78, f. 346-347, UUB.

¹⁴ BRÖRKMAN, Jönköpings historia, I s. 209 ff., 214-290. STEN CARLSSON uppger felaktigt, att Jönköpings borgare kapitulerat först 19/5 (Från Bolmen till Holaveden, s. 38). Måns Bryntessons och Severin Kils i egenskap av konungens representanter utfärdade urfejdabrev för staden av 1/5 är dock en säker terminus ante quem. Privilegie- och frihetsbrev samt andra urkunder rörande Jönköpings stad 1284-1785, ed. C. M. KJELLBERG, s. 244 f. Jfr även Gustav Vasas eget amnestibrev av 7/5 (ibm., s. 245 ff.).

Gustav och smålänningarna ett gemensamt intresse av att skjuta skulden på de västgötska riksråden. Över Peder Svart har deras framställning vandrat vidare in i senare historieskrivning.

»Alla samtida vittnesbörd hänvisa till den gamle hovmästaren och till biskopen i Skara som upphovsmän till den oro, som nu utbröt . . .» (Hildebrand). Ja, men vittnena är inte oberoende av varandra, och den ursprunglige sagesmannen talar i egen sak. »De, som sågo upproret på närmaste hållet påstodo, att han (Ture Jönsson) var den 'rätta roten till detta obestånd'» (Ahlqvist). Ja, men de bakomliggande informationerna härrörde från Nils Arvidsson och hans »medborgare», som just i detta ögonblick hade allt intresse av att skjuta över ansvaret från sig själva på västgötaherrarna. Deras ord kan inte tillmätas avgörande betydelse.

Men därmed är naturligtvis inte frågan avgjord. Det återstår att undersöka vilken bild de bevarade kvarlevorna ger av upprorets tidigaste utvecklingsskede. Enligt de källor som hittills utnyttjats av forskningen har revolten utbrutit i Småland omkring den 1 april genom mordet på Gottfrid Sure och fånglingen av grevinnan Margareta och Wulf Gyler. Därifrån har manifest utfärdats till befolkningen i Öster- och Västergötland.¹⁵ Medan smålänningarnas upprorsappell i det förra landskapet i stort sett förklingade ohörd, ledde den i Västergötland till att rådsherrarna på ett möte i Skara den 12 april beslöt sammankalla ett allmänt ständermöte för hela landskapet i Larv den 20 i den uttalade avsikten att då göra gemensam sak med de upproriska.¹⁶ Det kunde under sådana omständigheter vara frestande att antaga, att smålänningarna, i strid mot vad de själva sedan ville göra gällande, tagit initiativet till upproret och att västgö-

¹⁵ GR 6, s. 356 ff., 358 f. AHLQVIST, s. 16 f. G. CARLSSON, HT 1923, s. 60 ff.

¹⁶ GR 6, s. 360 f. Flera kallelsebrev till mötet i Larv, utfärdade i Skara 12/4 1529, i Strödda hist. handl. 1 a, RA. Det enda bevarade brevet till en allmogemenighet, ställt till Vartofta härad, innehåller uppgift om att smålänningarnas manifest bifogats.

tarna först på ett senare stadium anslutit sig. En tidigare obeaktad källa synes dock förhindra en sådan slutsats.

I Riksarkivet förvaras ett kvitto, utfärdat i Larv den 27 mars 1529 av Måns Bryntesson, »Sveriges rikets råd och utvald hövitsman mot den tyranniske och förrädiske konung Gustav», avseende 60 mark örtugar som uppburits av »denne vår fogde i Västergötland» Hemming Eriksson.¹⁷ Av allt att döma rör det sig om en leverans av skatte- eller bötesmedel. Kvittot är intressant ur flera synpunkter. Det visar sålunda, att Måns Bryntesson på ett tidigt stadium öppet tagit ställning mot Gustav Vasa och att Peder Svarts uppgift att de upproriska avsett att göra honom till konung inte saknat all grund.¹⁸ Det måste också föranleda en omprövning av den gängse åsikten om tidpunkten för upprorets utbrott. Denna, som tidigare brukat sättas till omkring 1 april, måste nu förskjutas inte så litet bakåt. Av kvittot framgår nämligen, att de upproriska redan i slutet av mars lyckats organisera sin verksamhet, och detta måste förutsättas ha tagit viss tid i anspråk. Lika viktigt är emellertid, att Västergötland framstår som en upprorshärd redan på detta mycket tidiga stadium, och att åtminstone en av västgötaherrarna visar sig ha varit djupt engagerad.

De förhandlingar i Skara och Larv under vilka de västgötska riksråden föregav sig pröva en anhållan från smålänningarna om deltagande i deras för västgötarna tidigare förment okända uppror, har således endast varit spegelfäkteri. Men därmed är inte sagt, att västgötaherrarna måste ha varit revoltens organisatö-

¹⁷ Strödda hist. handl. 1 a, RA. Kvittot, som är försett med Måns Bryntessons sigill, är daterat »affton näst ffor resurrectio domini die Castoli», dvs. 27/3 (ej 26/3 som en modern arkivanteckning uppger). Aktstycket har enligt anteckning inköpts av RA på Christian Hammers auktion 18/2 1911.

Om Hammersamlingen se E. NAUMANN i MRA N.F. I: 60–62 (1924), s. 97 ff. De mot konungen starkt aggressiva uttrycken i brevet kan inge betänkligheter mot dess äkthet, men då ingenting i övrigt tyder på en förfalskning, torde det böra godtagas.

¹⁸ AHLQVIST, som anser att Måns Bryntesson endast lamt medverkat i upproret, är tveksam på denna punkt (s. 21 f., 24).

rer. Den enda slutsats som källmaterialet medger är att en upprorsrörelse kan visas ha varit i full gång i Västergötland under senare delen av mars och att det kommit till våldsamerheter i Jönköpingstrakten omkring den 1 april. Att ett samarbete tidigt förekommit mellan de båda upprorshärdarna måste väl förut-sättas, men från vem initiativet utgått vet vi inte. En sak torde man dock kunna påstå: att någon form av åsikts- eller intresse-gemenskap existerat mellan västgötarna och befolkningen i det västliga Småland. Endast så kan upprorets regionala utbredning förklaras.

III

Vi kommer så över till frågan om orsaken till upprorets misslyckande. Enligt gängse uppfattning skall ju denna vara att söka däri, att Västergötlands allmoge vid landstinget i Larv vägrat att följa sina rådsaristokratiska ledare. Också denna åsikt kan stödja sig inte bara på Peder Svart utan också på en rad samtida källvittnesbörd. Minst övertygande av dessa är ett brev som Vadsbo härads bönder tillställde Gustav Vasa och där de förklarade sig ha varit varken »vetandes, rådandes eller handlandes» i upproret. Eftersom skrivelsen, som är daterad den 20 maj, kommit till efter upproret och har till syfte att visa utfärdarnas oskuld, saknar den givetvis allt källvärde.¹ Av större intresse är de uttalanden av Gustav Vasa själv som går i samma riktning.

Ännu den 29 april, nio dagar efter tinget i Larv, känner kungen inte till någon motsättning mellan rådsherrar och allmoge i Västergötland. I det brev som han denna dag skrev till Johan av Hoya omtalar han nämligen, att hans syster gripits »av herr Ture Jönsson och hans anhang, de västgötske herremän, bönder och allmoge i Småland och Västergötland.»²

Uppfattningen att västgötaherrarna svikits av allmogen möter

¹ Strödda hist. handl. 1 a, RA. Annan bedömning hos AHLQVIST, s. 29.

² GR 6, s. 67.

första gången i ett manifest från konungen till menige man i Västergötland och Värmland av den 9 maj. Gustav talar där om hur Ture Jönsson och biskop Måns med sina anhängare försökt locka adressaterna till uppror, »ändock I som ärliga, trogna dannemän intet lydden dem efter utan höllen eder fasta in till oss och bleven vid tro, ära och redlighet, som dannemän pläga och böra göra . . .»³ I fortsättningen uttalar sig konungen vid några tillfällen i samma riktning, t. ex. till några danska riksråd i en skrivelse av den 22 maj 1529, i vilken han söker förklara herr Tures och biskop Måns' flykt till Danmark med att deras uppror misslyckats, »efter den mene man icke ville falla in med dem».⁴

Konungens ändrade uppfattning om västgötaallmogens hållning måste alltså bero på informationer som ingått mellan den 29 april och den 9 maj. Om arten av dessa kan man få en viss uppfattning genom en promemoria för den man som skulle medföra det nyss omtalade manifestet jämte andra kungliga skrivelser till Västergötland, Karl Eriksson (Gyllenstierna). Där säges bl. a. följande:

»Sedan att vi tacka de goda män som hava stått fasta och icke låtit sig skiljas från oss med det övervåld dem utöver gånget haver, och låter läsa vårt öppna brev med deras tillhjälp för den mene man, det de själva begärt hava, vårt goda rykte till upprättelse. Vi vilja alldeles vara väl till freds och benägna att låta den mene man en och alla bliva vid deras gamla sedvänjor, kyrkor, kloster och predikan som de själva begära.»⁵

Av sammanhanget framgår klart, att »de goda män som hava stått fasta» är *frälsemän*. De informationer konungen erhållit har alltså talat om en motsättning, inte i första hand mellan frälset och allmogen utan mellan olika grupper av frälsemän, en upprorisk och en kungatrogen. Gustav Vasas nyss anförda skri-

³ GR 6, s. 92.

⁴ GR 6, s. 105 ff. Jfr Mogens Gøye till Gustav Vasa 9/6 1529, tr. av J. LIEDGREN i KÅ 1959, s. 173 f.

⁵ GR 6, s. 94.

velse till allmogen i Västergötland och Värmland har tillkommit på de »lojala» frälsemännens begäran och varit avsedd att »med deras tillhjälp» läsas upp vid tingen, till förebyggande av oroligheter bland allmogen. För att blidka denna har konungen varit beredd att ställa i utsikt eftergifter för böndernas önskemål om »gammalt och fornt» i kyrkligt avseende.

Gustav Vasas ord i manifestet till Västergötland och Värmland om hur allmogen där inte lyssnat till locktonerna från Ture Jönsson och biskop Måns utan hållit sig troget till konungen, kan mot denna bakgrund knappast tillmätas avgörande betydelse. De kan ha varit taktiskt betingade, på liknande sätt som när Gustav i sin skrivelse till de bevisligen upproriska borgarna i Jönköping förutsätter dessas lojalitet.⁶

Man kan emellertid gå ett steg längre. När Karl Eriksson Gyllenstierna begav sig till Västergötland, fick han även med sig ett brev från konungen till Måns Bryntesson och Ture Eriksson (Bielke).⁷ I detta refererar Gustav till en skrivelse som dessa herrar tillställt honom och i vilken de omtalat, att »herr Ture och biskop Måns som för:de uppror åstadkommit hava, äro rymda av landet, sedan de förnummo att deras företagna anslag icke kunde få framgång efter deras onda vilja . . .» Konungen tackar också herrarna för att de »hava varit på vårt bästa och obrottsligen hållit det huldskap och manskap I oss lovat haven och intet tagit eder av sådant deras företagna obestånd emot oss». Att Ture Eriksson och Måns Bryntesson i sin skrivelse påstått sig ha iakttagit obrottslig lojalitet under upproret är alltså tydligt. Det kan inte gärna råda någon tvekan om att de informationer Gustav Vasa byggde på när han avfärdade Karl Eriksson med manifestet till Västergötland och Värmland, härrörde just från dessa herrar.

Måns Bryntessons och Ture Erikssons skrivelse måste ses mot bakgrunden av deras politik efter upprorets sammanbrott.

⁶ Ovan, s. 242.

⁷ GR 6, s. 90 f.

Det visade sig snart, att Gustav Vasa inte var villig att ratificera Broddetorpsraktaten i befintligt skick. På två viktiga punkter gjorde han avgörande ändringar. Enligt traktaten skulle konungen lova, att »alla goda gamla kristliga sedvänjor måtte stärkas och vid makt hållas och *det lutherska kätteriet* och de onda seder därmed följa platt *nedtryckas*». I den slutliga dagtingan lovade Gustav i stället, »att vi icke skola låta införa i riket eller styrka något kätteri eller predika låta någon okristlig lärdom utan bliva vid Guds rena ord och goda gamla kristliga sedvänjor i all måtto *som den recess i Västerås gjordes innehåller*.» Broddetorpsöverenskommelsen innehöll vidare en klausul, enligt vilken menige man i Småland och Västergötland, om konungen inte höll sina utfästelser, skulle »det vråka och hämna var de kunna med liv och makt och stå vår nådigste herre emot på fiendevis». I den slutliga dagtingan var denna bestämmelse struken.⁸

Med dessa förändringar hade dagtingan förvandlats från en överenskommelse mellan jämställda parter till en kapitulation utan villkor från de upproriskas sida. Ur västgötaherrarnas synpunkt måste den ha tett sig oantaglig. Inte desto mindre ställde konungen dem inför kravet på att godtaga den genom att avge ett personligt reversalbrev. I denna situation valde Ture Jönsson och biskop Måns landsflykten, medan tre herrar, Måns Bryntesson, Ture Eriksson och Nils Olsson, slog in på en annan väg. De sökte undgå att acceptera dagtingan genom att förneka delaktighet i upproret och påstå, att de hela tiden troget stått på konungens sida.⁹

⁸ GR 6, s. 364 ff., 81 ff. Medan ändringen ifråga om religionen uppmärksamats av flera tidigare forskare (AHLQVIST, s. 38, G. CARLSSON, HT 1923, s. 63, SVALENIUS, s. 154, YRWING, s. 129, KJÖLLERSTRÖM, *Missa Lincopensis*, s. 30 f., och dens., HT 1960, s. 408 ff.) synes detta inte vara fallet med den strukna garanti-klausulen.

⁹ AHLQVIST, s. 39. Efter upprorets slut uppträdde Måns Bryntesson rentav som Gustav Vasas representant gentemot de upproriska. Den 1/5 uppvisade Jönköpingsborgarna under Nils Arvidssons ledning Broddetorpsöverenskommelsen

Den skrivelse som föranledde Gustav Vasas beskickning till Västergötland har varit ett led i denna politik. Vad den innehållit kan inte längre i detalj fastställas, men huvudtendensen står klar: ansvaret har lagts på de landsflyktiga herrarna, och revoltens misslyckande har man förklarat med att dessa inte funnit stöd hos landskapets befolkning, enkannerligen hos sina ståndsbroder. Syftet med framställningen har varit att demonstrera den egna oskulden.¹⁰

Som den föregående framställningen visat, kan åsikten att upproret brutit samman därför att västgötarna vägrat följa sina upproriska ledare, föras tillbaka till en bestämd källa, nämligen de informationer som Gustav Vasa i början av maj 1529 erhöll från de västgötherrar som vid denna tid sökte rentvå sig själva genom att kasta skulden för upproret på sina landsflyktiga medbroder. Den i litteraturen allmänt godtagna uppgiften, att oppo-

för honom och Severin Kil, varvid dessa herrar lovade att ej göra dem någon skada, så länge de förblev konungen trogna. Privilegie- och frihetsbrev, s. 244 f.

¹⁰ Av visst intresse i detta sammanhang är också den försvarsskrift, som Måns Bryntesson, Ture Eriksson och Nils Olsson inlämnade till Gustav Vasa före riksdagen i Srängnäs i juni 1529 (Skrivelser till konungen, Gustaf I:s tid, 1526–1530, RA, jfr avskrift i GR 6, s. 162 ff.). Där finns en utförlig skildring av mötet i Larv. Enligt denna skall Ture Jönsson först ha vänt sig till frälsemännen och begärt, att de skulle ansluta sig till de upproriska smålänningarna. På Ture Erikssons och Måns Bryntessons inrådan föreslog emellertid meniga frälset, att man skulle vädja till konungen att råda bot på de missförhållanden som förorsakat upproret och att man skulle tillskriva smålänningarna att hålla sig lugna i avvaktan på svar. Sedan skall Ture Jönsson ha vänt sig till borgare och bönder, »läste där smålänningarnas brev och gav dem många ord före, åtsporde om de icke kunde få behagligt svar igen». Därpå skall den menige man ha svarat ja »med uppräckt händer», dock med det förbehållet att de aldrig skulle »undfalla» kungen, om de bara finge behålla goda gamla kristliga sedvänjor. Slutligen skall Måns Bryntesson och hans kamrater under hot ha nödgats ge vika för de upproriskas krav. Enligt denna – givetvis starkt tendentiösa – framställning skall motståndet mot Ture Jönsson ha kommit från frälset, inte från allmogen.

Ännu en relation om mötet i Larv finns i en rapport från fogden Hemming Pedersson till Gustav Vasa 13/5 1529 (Skrivelser till konungen, Gustaf I:s tid, 1526–30, RA). Här säges herrarna efter mötet ha börjat tvista om vilka län var och en skulle få; däremot nämnes intet om någon motsättning mellan herrar och bönder.

sitionen skall ha kommit från de ofrälse stånden, har kanske inte ens varit att finna i denna grumliga källa utan kan likaväl vara en taktiskt motiverad tillrättaläggning av Gustav Vasa själv. Under sådana förhållanden blir det nödvändigt att ta upp frågan om orsakerna till upprorets misslyckande till ny prövning.

När det gäller att bedöma vad som i själva verket inträffade vid mötet i Larv, är vi inte hänvisade enbart till berättande källor. Mötet resulterade nämligen i utfärdandet av en urkund, och denna finns ännu bevarad, låt vara endast i form av en avskrift i Gustav Vasas registratur.¹¹ Skrivelsen, som är ställd till Jönköpings stad och meniga allmogen i Småland, har som utfärdare de västgötska riksråden med Ture Jönsson och biskop Måns i spetsen »samfällt med alla frälsemän, köpstadsmän och menig allmoge över allt Västergötland som nu församlade (äro) i dag i Larv». Den utgör ett jakande svar på smålänningarnas begäran om hjälp mot konung Gustav och innehåller en redogörelse för de åtgärder som beslutats vid ständermötet i Larv: man har uppsagt konungen tro och lydnad, utsett några frälsemän att fara till Jönköping för att bistå smålänningarna med råd och dåd samt utsänt befullmäktigade sändebud till Dalarna, Värmland, Hälsingland, Gästrikland, Bergslagen, »Uppland» och Östergötland. Det finns ingenting i brevet som tyder på att allmogen eller någon annan grupp skulle ha reserverat sig mot mötesbeslutet. Man har menat, att skrivelsen skulle ha författats och avsänts redan före mötet, men detta är ingenting annat än ett löst antagande som framkastats därför att man haft den förutfattade åsikten att tinget i Larv skulle ha slutat med ett misslyckande för initiativtagarna.¹²

En nära till hands liggande invändning vore, att man inte kan

¹¹ GR 6, s. 361 f.

¹² AHLQVIST, s. 27 n. 3. Man observerar, att enligt västgötaherrarnas vid Strängnäsriksdagen inlämnade försvarsskrift förhandlingarna i Larv resulterade i utsändandet av fullmäktiga sändebud till Dalarna, Värmland, Bergslagen, Småland och Östergötland, vilket i stort sett överensstämmer med uppgiften i skrivelsen till smålänningarna. Jfr ovan s. 253 n. 10.

vara fullt säker på att den i registraturet bevarade avskriften går tillbaka på ett i giltig ordning utfärdat original. Att så är förhållandet måste dock betraktas som säkert. Enligt en rapport från frälsemannen Jon Olsson (Lilliesparre) till Gustav Vasa den 5 maj hade nämligen Jönköpings borgare skrivit till Ture Trolle på Bergkvara och bifogat en avskrift av det brev som Ture Jönsson och de andra västgötska riksråden tillställt Jönköping från Larv, varav man kan sluta att brevet verkligen avsänts och kommit smålänningarna till handa. Skrivelsen har säkerligen också varit ett bland de för västgötaherrarna komprometterande aktstycken som Jönköpings stad efter upprorets slut ställde till konungens förfogande, vilket förklarar dess förekomst i registraturet.¹³ Detta innebär, att vi har till vårt förfogande en kvarleva från själva mötet som motsäger Peder Svarts sena och tendentiösa relation.¹⁴

Inte desto mindre kan det ha sitt intresse att se vad övriga samtida källor har att förmåla om upprorets utbredning inom olika samhällsgrupper i Västergötland.

Att de ledande västgötaherrarna stött Ture Jönsson och biskop Måns, är fullt klart. Beseglade brev från t. ex. Måns Bryntesson och Nils Olsson bär ännu vittnesbörd härom.¹⁵ I vilken utsträckning de haft meniga frälset i provinsen bakom sig låter

¹³ GR 6, s. 374 f., 110, 170, 187.

¹⁴ Det är naturligtvis teoretiskt tänkbart, att upprorsledarna avsänt skrivelsen efter mötet i fullt medvetande om att de inte kunde påräkna stöd från menige man i Västergötland. Detta är dock inte sannolikt; hade mötet i Larv verkligen slutat med ett fiasko, hade det knappast längre varit någon mening med att föra smålänningarna bakom ljust. Man hade då också kunnat vänta, att Ture Jönsson och Magnus Haraldsson omedelbart satt sig i säkerhet på andra sidan riksgården. Detta gjorde de dock först omkring den 1 maj, några dagar efter förlikningen i Broddetorp. Se Ture Jönsson och biskop Magnus till Tyge Krabbe, Kalv 30/4 1529, avskr. i Sverige A II, DRA, och Ture Jönsson till Tyge Krabbe, Halmstad 1/5 1529, orig. och avskr. ibm. Jfr G. CARLSSON, HT 1923, s. 63 n. 1.

¹⁵ Måns Bryntessons kvitto 27/3 1529, se ovan s. 248. Tre kallelsebrev till mötet i Larv, utfärdade av de västgötska riksråden, Skara 12/4 1529, Strödda hist. handl. 1 a, RA. Nils Olsson till Lasse Skrivare, efter 25/4 1529, ibm.

sig inte längre fastställas, men intet i källmaterialet ger vid handen att lagmannen och biskopen skulle ha stött på allvarligt motstånd bland frälset, så som de i Strängnäs anklagade herrarna ville göra gällande.^{15a}

Alldeles tydligt är också, att upprorsrörelsen haft lätt att vinna anhängare bland prästerskapet. Efteråt lät Gustav Vasa som straff inkvartera knektar i prästgårdarna, särskilt hos de präster som aktivt engagerat sig i upproret, »så att de må känna vad gott tvist, uppror och örlig med sig haver».¹⁶ När han i juni månad förordnade domprosten Sven Jakobsson till biskop i Skara stift efter den landsflyktige Måns Haraldsson, så ålade han honom att »handla så med prästerna och klerkeriet, att de skicka sig huldiligen och tillbörligen emot oss, bättre än de härtill gjort hava».¹⁷ Enligt 1529 års räntekammarbok har präster från Skara stift ådömts böter i silver, sannolikt en följd av deras deltagande i upproret.¹⁸ En ledande roll i upprorsrörelsen spelade kyrkoherde Nils i Valstad.¹⁹ Prästernas hållning står i god överensstämmelse med den framskjutna roll som religionsfrågan spelade i de upproriskas agitation.

Det vore mot denna bakgrund onekligen mycket förvånande, om Västergötlands bönder med den konservativa, gammalkyrkligt präglade livsyn som de vid denna tid måste antas ha haft,

^{15a} Att vissa frälsemän förblivit konungen trogna är dock tydligt. Detta gäller t. ex. Severin Kil på Älvsborg. Enligt ett av denne 24/6 1530 utfärdat intyg skall även Gustav Olsson (Stenbock) ha ställt sig på konungens sida; redan vid mötet i Skara 12/4 1529 såges han ha räckt Severin Kil handen »på vår nådigaste herres vägnar». Orig. på papper, Suecica, Finlands statsarkiv (fotostatkopier hos diplomatariekommittén). Fil. lic. Jan Liedgren har haft vänligheten att fästa min uppmärksamhet vid detta aktstycke. För detta liksom för övrig värdefull hjälp i samband med denna undersökning är jag honom stor tack skyldig.

¹⁶ GR 6, s. 211 f.

¹⁷ GR 6, s. 127.

¹⁸ Räntekammarböcker, vol. 2, s. 17, KA. Prästerna var: Erik i Larv, Hans i Saleby, ärkedjåknen i Skara Magnus Arnbiörsson samt Johan Halvardsson.

¹⁹ Biskop Magnus till Nils i Valstad, Skara 13/4 1529, Strödda hist. handl. 1 a, RA. GR 6, s. 127, 130, 202 f., 259, 390.

ensamma skulle ha förblivit konungen trogna och därigenom omintetgjort sina andliga och världsliga ledares slugt uttänkta revoltplaner.

Några brev som Gustav Vasa skrev till allmogen i Småland och Västergötland och till sina förtroendemän där på sensommaren 1529 ger också en helt annan bild av läget. Konungen omtalar här, att några »skalkar och förrädare» spritt oro bland bönderna i Västergötland genom att intala dem, att han skulle komma till landsändan för att »hänga, stegla och straffa». I agitationen hade man särskilt utnyttjat nyheten om Måns Bryntessons och Nils Olssons avrättning i Strängnäs. Gustav uppmanar nu sina förtroendemän att lugna bönderna genom att försäkra dem, att intet ont skall drabba den som håller sig till hans utfärdade dagtingan, vilket de nämnda herrarna inte gjort.²⁰ Dessa skrivelser skulle givetvis ha varit alldeles meningslösa, om inte upprorsrörelsen hade vunnit någon anslutning bland landskapets bönder. Härmed kan sammanställas en räntekammarboksanteckning från 1529 om saköressilver som inlevererats från Ås och Gäsene härader i Västergötland. Sammanhanget synes ge vid handen, att det rör sig om en soningsgård i samband med upproret.²¹

Å andra sidan är det tydligt, att källorna inte omtalar bondeoroligheter i Västergötland av samma slag som i Småland. I det sistnämnda landskapet mördade man en kunglig fogde – Nydalafogden Gottfrid Sure –, brände en fogdegård (Esbjörn Bocks Brevik i Södra Vedbo) och synes ha haft planer på att oskadliggöra ännu en fogde (Lasse Bröms.)²² Men denna skillnad mellan

²⁰ Gustav Vasa till mästare Sven i Skara, GR 6, s. 258 f., till Brynolf Eriksson, ibm., s. 259 f., till allmogen i Småland och Västergötland 21/8 1529, ibm., s. 269 f., till Olof Skrivare på Läckö samma dag, ibm., s. 271.

²¹ Räntekammarböcker, vol. 2, s. 17, KA. Närmast föregående notiser handlar om saköressilver från de ovan s. 256 n. 18 nämnda prästerna samt från »Lasse Månsson var hos bispen i Skara».

²² Privilegie- och frihetsbrev s. 249. Fougthernes rekenskaper, KA, s. 962. S 78, UUB, f. 346-347.

landskapen är i själva verket mycket förklarlig. Aktionerna mot fogdarna får inte betraktas som helt meningslösa våldshandlingar. Att slå ihjäl fogdar var, har det sagts, under äldre tid »det vanliga sättet att börja ett uppror».²³ Skälet härtill är ganska naturligt: man ville bemäktiga sig den statliga förvaltningsapparaten och de med denna sammanhängande ekonomiska resurserna. I det fogdeförvaltade Småland var detta en nödvändighet. Västergötland var däremot vid denna tid till största delen bortförlänt och kontrollerades sålunda av herremännen, av vilka de flesta var aktivt verksamma inom upprorsrörelsen.²⁴ Där skulle liknande aktioner ha varit omotiverade.

Uppfattningen att västgötaherrarna i Larv skulle ha svikits av de ofrälse stånden kan inte på ett övertygande sätt beläggas. Men inte nog härmed: den motsäges av det enda från mötet bevarade aktstycket. Med detta överensstämmer även övriga samtida källor. I själva verket torde Ture Jönsson och hans anhängare helt ha behärskat situationen på tinget. Den avgörande vändningen inträffade inte i Larv den 20 april utan i Broddetorp fem dagar senare. Förlikningen i Broddetorp, genom vilken de upproriska i själva verket gav upp spelet, hade föregåtts av förhandlingar i Lekeryd. Där hade smålänningarna under ledning av Jönköpingsborgmästaren Nils Arvidsson i en skrivelse, ställt till de kungliga förhandlarna, skjutit skulden för upproret på västgötaherrarna. De hade därmed beträtt den förräderiets väg som de sedan skulle vandra till slutet. De hade därmed också sprängt den revolutionära fronten och banat väg för en lösning som de kanske trodde skulle gå i kompromissens tecken men som i verkligheten kom att ensidigt dikteras av konungen.

²³ AHLQVIST, s. 16.

²⁴ J. A. ALMQUIST, *Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523–1630*, 2 (MRA, N.F., 2: 6) s. 95 ff. I. HAMMARSTRÖM, *Finansförvaltning och varuhandel 1504–1540* (1956), s. 202 f.

IV

Vi kommer så slutligen över till den väsentliga och svåra frågan om upprorets orsaker. När man velat se resningen nästan uteslutande som den medeltida biskopskyrkans sista förtvivlade försök att bromsa den reformatoriska utvecklingen, så har man kunnat hänvisa till en lång rad uttalanden i samtida källor som alla tycks peka i denna riktning. Redan en snabb genomläsning av de i Gustav Vasas registratur avtryckta aktstyckena ger vid handen, att källmaterialet på ett mycket markant sätt domineras av det religiösa motivet.

Men man gör också lätt en annan iakttagelse. Uppfattningen, att smålänningarna och västgötarna höjt upprorsfanan främst till försvar för den gamla religionen, går ytterst tillbaka till två bestämda källtyper, nämligen dels de proklamationer som de upproriska själva utfärdade, dels de rapporter som ingick till Gustav från hans till Östergötland utsända förhandlare.

I de upprorsmanifest som Jönköpings stad och allmogen i de kringliggande häraderna i början av april tillställde befolkningen i Östergötland och Västergötland utgör Gustav Vasas kyrkopolitik den främsta anklagelsepunkten mot honom. Det talas om hur konungen plundrat klostren, kränkt sakramenten, fördrivit prelater, munkar och präster, insatt kättare och förlupna munkar som kyrkoherdar i stad och på land, ätit kött i långfastan osv.¹ Anklagelserna upprepas i västgötarnas från tinget i Larv den 20 april avfärdade svarsskrivelse; man kan i denna iaktta en skärpt ton och en påfallande demagogisk färgläggning: konungen säger »jungfru Maria icke bättre vara än som andra syndiga kvinnor», han har tvingat munkar, präster och nunnor att gifta sig, »och somliga av nunnorna äro komna uti uppenbar horokrog».²

I den rapport om de inledda förhandlingarna med de upproriska som de kungliga delegaterna avsånde från Vadstena den

¹ GR 6, s. 356 ff.

² GR 6, s. 361 f.

25 april, förekommer bland annat en utläggning om upprorets orsaker. Brevskrivarna ber konungen inte ta till misstycke, att de skriver, »varom allmogen låter allra mest». Det är reformatorernas verksamhet som främst vållar oron. Laurentius Andreae utpekas som den framför andra skyldige, och det understrykes särskilt, att han utan kungens vetskap låtit stänga klostret i Skänninge. »Snarast sagt, han haver vållat all den ovilja den mene man haver till Eders Nåde, och vore bättre att han bliver näpst allena än mången man skulle njuta honom ont åt».³ I det fördragsutkast som samma dag uppsattes i Broddetorp bestämdes ju, att »det lutherska kätteriet» skulle nedtryckas. Så snart delegaterna fick kännedom om denna överenskommelse, skrev de till konungen och uppmanade honom på det ivrigaste att ratificera den. Om Gustav inte ville göra detta, kunde man befara att landsändan blev honom »olidlig och frånvänd». Sändebuden slutade med att bönfälla konungen att låta folket få behålla gamla kristliga sedvänjor: »vi säga Eders Nåde sanningen, att aldrig går den mene man under den lärdom som en tid lång av några föregiven är, utan de med övervåld därtill tvingade bliva».⁴

Frågan är nu hur dessa källor skall kritiskt värderas.

Vad först beträffar de upproriskas egna proklamationer, så säger oss dessa ur strikt metodisk synpunkt endast, att revoltmännen ansett det lämpligt att i sin agitation utnyttja konungens kyrkopolitik. Smälänningarnas skrivelse till Västergötland och västgötarnas svarsskrivelse från Larv utgör kvarlevor av den propagandaverksamhet som tagit sikte främst på de ofrälse stånden i Västergötland och Småland. Upprorets organisatörer har alltså räknat med, att de religiösa argumenten skulle göra intryck inom dessa befolkningskategorier – och de har av allt att döma räknat rätt. Skrivelsen till Östergötland har uppenbarligen i högre grad än den till Västergötland varit avsedd att göra intryck på landskapets samtliga ständer, alltså inte bara på all-

³ GR 6, s. 367.

⁴ GR 6, s. 370 ff.

moge och köpstadsmän utan i lika hög grad på adeln och kyrkomännen, främst kanske på det inflytelserika domkapitlet i Linköping, där traditionen från Hans Brask ännu levde kvar. Att man vid en hänvändelse till denna gammalkyrkliga landsända ansett sig böra trycka särskilt starkt just på den religiösa frågan, är mycket naturligt.⁵

På ett något annat sätt förhåller det sig med de kungliga förhandlarnas rapporter till sin uppdragsgivare. Delegaterna hade, som tidigare nämnts, alla på det ena eller andra sättet anknytning till Östergötland. De räknade bland sig två av landskapets ledande världsliga stormän och stod i nära samverkan med Linköpingskapitlet, vars medlemmar ställde sig till förfogande som medlare mellan dem och de upproriska. De synpunkter de anför i sin korrespondens med kungen kan anses representativa för opinionen inom ledande kretsar i Östergötland.

Upproret vann inte den anslutning i Östergötland som dess ledare hoppats på. Enstaka oroligheter tycks ha förekommit, huvudsakligen inom de lägre samhällsskikten,⁶ men landskapets ledande män ställde sig inte bara själva utanför; genom sin medling bidrog de också verksamt till revoltens fredliga avveckling. Denna hållning har säkerligen inte betingats av ljumhet för den katolska tron. Östgötarna sökte tvärtom att tvinga kungen till eftergifter i den religiösa frågan. Ett ögonblick syntes denna politik triumfera. Den i Broddetorp ingångna dagtingan innehöll ju, att om kungen inte iakttog fördragsvillkoren med avseende på religionen, så skulle smålänningarna och västgötarna »stå honom emot på fiendevis». Härmed trodde sig kapitelherrarna utan tvivel vara i besittning av ett verksamt påtryckningsmedel. Kungen skulle få välja mellan att avskaffa »lutheriet» och att få se upproret flamma upp på nytt. Mot denna bakgrund får man

⁵ Det är kanske mer än en tillfällighet, att smålänningarna i sin skrivelse till Östergötland uteslutande uppehåller sig vid frågan om religionen, medan man i proklamationen till Västergötland dessutom beklagar sig över »den stora skatt och olaga tunga». GR 6, s. 356 ff.

⁶ G. CARLSSON, HT 1923, s. 60 n. 3.

se förhandlarnas i det föregående citerade skrivelser till Gustav Vasa. Deras uttalanden om allmogens upproriskhet mot den nya läran hade – alldeles oberoende av sanningshalten – till syfte att förmå konungen till en omläggning av sin kyrkopolitik i enlighet med de riktlinjer som dragits upp i Broddetorp.⁷

Det har alltså visat sig, att uppfattningen om religiösa motiv som utslagsgivande för upprorsrörelsen ytterst går tillbaka på källor som just på denna punkt är starkt tendentiösa. Detta konstaterande betyder dock inte, att man har rätt att utan vidare avfärda det religiösa momentet. Det måste rimligtvis ha funnits med och spelat en viktig roll. Att det för biskop Måns och hans prästerliga medhjälpare i Skara stift varit ett huvudsyfte att återupprätta kyrkans i Västerås förlorade maktställning, kan sålunda inte betvivlas. Gråbröderna i Jönköping kan vidare tänkas ha spelat en roll i den småländska agitationen.⁸ Och inte minst torde missnöjet med reformatörernas verksamhet och konungens kyrkopolitik ha varit djupt och uppriktigt inom den konservativa allmogebefolkningen.⁹

Därmed är dock ingalunda sagt, att de religiösa förändringarna skulle vara den enda eller ens den viktigaste anledningen till 1529 års uppror. I själva verket är detta av flera skäl ganska

⁷ Ovanstående tolkning avviker från den som möter hos SCHÜCK, *Ecclesia Lincopensis*, s. 543 ff. Schück synes mena, att Linköpingskapitlet låtit sig »utnyttjas som ett verktyg i kungens politik», beroende på att man låtit sig föras bakom ljuset beträffande dennes verkliga syften. Enligt här framförda uppfattning har kapitlet varit långt ifrån lojalt mot konungen utan drivit en egen politik som gått stick i stäv mot hans. Att så verkligen varit förhållandet, synes bl. a. framgå av ett amnestibrev för den »del och lott» kapitelherrarna haft i upproret (GR 6, s. 278 f.). Däremot står det klart, att kyrkomännen underskattat såväl Gustav Vasas maktresurser som hans hänsynslösa beslutsamhet.

⁸ Efter upproret plundrades klostret och sammanslogs med stadens helgeandshus. GR 6, s. 289. Råntekammarböcker, vol. 2, KA, s. 12 samt i vol. inlagd lös lapp nr 10: 4. Jfr SCHÜCK, *Ecclesia Lincopensis*, s. 561.

⁹ 1526 hade Gustav Vasa beslagtagit medel som allmogen i Mark hade insamlat för att bygga ett kapell åt en »helig piga» från häradet, och det har sannolikt med rätta antagits, att denna episod spelat en roll för utbrottet av 1529 års uppror. G. CARLSSON, KA 1921, s. 244 ff.

osannolikt. Ingenting tyder på att just Småland och Västergötland vid denna tid på något särskilt påtagligt sätt skulle ha haft kännning av de reformatoriska framstötarna. Västeråsbesluten innebar här som annorstädes ett dråpslag mot biskoparnas ekonomiska och politiska makt, men i fråga om kult och förkunelse synes ännu allt i huvudsak ha förblivit vid det gamla.¹⁰ Vidare är det svårt att förklara varför just västgötaherrarna med sådan kraft skulle ha vänt sig mot Gustav Vasas kyrkopolitik. Bland dem fanns ovedersägligen flera som dragit direkt personlig fördel av Västeråsbeslutens genomförande.¹¹ Å andra sidan förblev »Uppland», dvs. landskapen kring Mälaren och Hjälmaren, och Östergötland, i stort sett konungen trogna. Här hade dock den reformatoriska rörelsen trängt fram på ett sätt som var ägnat att utmana de konservativa krafterna; här fanns också i de olika stiftsstäderna, främst Uppsala och Linköping, starka klerikala motståndscentra.¹²

¹⁰ 1532 intygade kyrkoprästen Jöns Håkansson i Jönköping inför stadens rådhusrätt, att hans far och farfar skänkt gods till heliga korssets altare i stadskyrkan mot mässläsning varje fredag. Jönköpings stads tänkebok, s. 123, i: Medd. fr. norra Smålands fornm. för., 3. En annan notis i samma tänkebok om ett rån som två unga män, Torkel Andersson och Måns Pedersson, år 1528 förövade mot kyrkoherden herr Sven, har av BJÖRKMAN betraktats som ett vittnesbörd om religiösa strider i samband med reformationens genomförande (Jönk. hist., 1 s. 251). Härtill saknas dock anledning, då ingenting i källan tyder på någon religiös motsättning och Torkel Andersson även i annat sammanhang utmärkt sig som våldsverkare (Jönk. stads tänkeb., s. 124).

¹¹ Ture Eriksson (Bielke) övertog sålunda Skarabiskopens slott Läckö med underliggande län, Nils Olsson (Vinge) Gudhems och Harald Knutsson (Soop) Varnhems klosterlandbor. HAMMARSTRÖM, s. 203, GR 5, s. 195 f., 207. Måns Bryntesson återbördade enligt Västerås recess »Dijregården i March» från Skara domkapitel 13/12 1527. AHLQVIST, s. 21.

¹² I Stockholm, Västerås, Arboga och Skänninge stängdes tiggarkloster redan före upprorets utbrott, medan inga sådana åtgärder vid denna tid är kända i Småland och Västergötland. E. NYGREN, Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer, 2 (1932), s. 47 ff. SCHÜCK, Ecclesia Lincopensis, s. 544. I Linköping hade en evangelisk predikant Anders uppträtt och väckt opposition. SCHÜCK, s. 543.

Även efter upproret trängde reformationen betydligt långsammare igenom i Småland-Västergötland än exempelvis i Mälardalslandskapen, vilket bl. a. framgår

Det framgår också direkt av de upproriskas egna proklamationer, att revolten framdrivits även av andra motiv än rent religiösa. Västgötarna förklarade sålunda i Larv den 20 april, att de gjorde uppror »för det okristliga regementet som konung Gustav här i Sverige med det lutherska kätteriet infört haver och *många andra stora dråpeliga brister som vi alla hava emot honom.*»¹³ Att man härvid inte minst åsyftat 1520-talets hårda beskattning är otvivelaktigt.¹⁴ Det fanns emellertid också andra missnöjesanledningar. En viss uppfattning om dessa får vi genom de anklagelser som Ture Jönsson inför det i Larv församlade västgötafrälset riktade mot Gustav Vasa.¹⁵

Av fyra anklagelsepunkter handlar två om religionen, men argumentationen är en helt annan än i de för en bred allmänhet avsedda upprorsproklamationerna:

»Först var om denne lutherske lärdomen, han sade den mene man uppäckas måtte till obestand.

Item om kyrkor, kloster som ödeläggas och allas deres klenoder borttagas, så att om riket någon tid framdeles kommer i nederfall vore då intet till att taga och upprätta riket med igen.»

av sättet för tillsättning av kyrkoherdetjänster. Se HJ. HOLMQUIST, Tillsättningar av gäll i Sverige under reformationsårhundradet, HT 1933, s. 98 f.

¹³ GR 6, s. 361.

¹⁴ KJÖLLERSTRÖM, Missa Lincopensis, s. 29 f.

¹⁵ Enligt G. CARLSSON äger vi kännedom om Ture Jönssons under 1529 års resning framförda beskyllningar mot Gustav Vasa genom ett i det kungliga kansliet uppsatt referat, tr. i GR 6, s. 168 f. (Gustav Vasas kröningsed, HT 1946, s. 328). Registraturets text är emellertid endast en avskrift av de vid riksdagen i Strängnäs dömda västgötaherrarnas till konungen inlämnade försvarsskrift (Skrivelser till konungen, Gustaf I:s tid, 1526–1530, RA, jfr ovan s. 253 n. 10). Referatet härrör alltså från försvarsskriftens utfärdare, Måns Bryntesson, Ture Eriksson och Nils Olsson, som alla var närvarande i Larv.

Enligt den redogörelse för förhandlingarna i Larv som försvarsskriften innehåller, skall två slutna sammanträden enbart med frälset ha hållits, och vid dessa skall Ture Jönsson ha framträtt med yrkanden på att man skulle ansluta sig till de upproriska smålänningarna (GR 6, s. 164 ff.). De i referatet bevarade anklagelsepunkterna är av den karaktär, att de naturligast låter sig tolkas som en sammanfattning av Ture Jönssons politiska förkunnelse vid dessa tillfällen.

Vad Ture Jönsson här vänder sig emot är inte som i den folkliga agitationen konungens kätteri och kyrkoplundring som sådana utan de skadliga följder av rent världslig art som hans kyrkopolitik kan föra med sig.

De två återstående anklagelserna gällde helt andra ting:

»Item att Hans Nåde skulle uti sin kröning svärja alla de eder som herrar och konungar pläga att göra, då skulle Hans Nåde undantaga och icke vilja svärja om ridderskapet och kyrkans personer att hålla dem vid makt, det sade biskop Måns sig vilja bevisa det med mäster Lars handskrift etc.

Item att Hans Nåde ville indraga och skulle hava skrivit efter 23 tyska riddersmän till att giva arv, eget, land och län och uppsätta utöver infött ridderskap etc.»

Den första av dessa punkter riktade sig mot Gustav Vasas tilltag att vid sin kröning i Strängnäs 1528 stympa den traditionella kröningsleden, så att förpliktelsen att skydda inte bara biskoparnas och kyrkans utan också de världsliga dignitärernas, »vasallernas», rättigheter, bortföll.¹⁶ Den andra punkten tog sikte på en tendens i kungens länspolitik, som var karakteristisk särskilt för det första skedet av hans regering och som innebar att han anförtrodde viktiga län åt medhjälpare av utländsk börd. Den anknöt nära till det svenska rådets ständiga krav under senmedeltiden, att rikets slott skulle förlänas åt infödda män.¹⁷

Sådan oppositionen framträder i de ovanstående anklagelsepunkterna, bär den en övervägande rådskonstitutionalistisk prägel. Frågan om religionen framstår som underordnad de konstitutionella synpunkterna. I den mån de i detta aktstycke angivna motiven har varit bestämmande för 1529 års uppror, ter sig detta som ett led i aristokratiens långa kamp för att värna sin självständighet mot den expanderande kungamakten. Men vi får inte glömma, att Ture Jönssons beskyllningar i likhet med de öppna upprorsmanifesten utgör kvarlevor från den under upproret

¹⁶ Se härom G. CARLSSON, Gustav Vasas kröningsled, HT 1946, s. 321 ff.

¹⁷ Om länspolitiken se HAMMARSTRÖM, s. 197 ff.

förda agitationen och principiellt sett endast anger vilka motiv som upprorsledarna ansett lämpligt att framföra inför det församlade västgötafrälset. Propagandan har tydligen utformats på ett sätt, när man vänt sig till folkets breda lager, på ett annat, när adressaterna utgjorts av provinsfrälset.

På grund härav kan Ture Jönssons anklagelsepunkter lika litet som de öppna proklamationerna bli avgörande för vår uppfattning om upprorets orsaker. Att 1520-talets länspolitik oroat adeln, är ganska naturligt – här hade dock en vändning till det bättre inträffat omkring 1527 – och detsamma måste väl också ha gällt stymplingen av kröningsleden i Strängnäs. Men lika litet som i fråga om religionen finns det någon anledning att tro, att reaktionen på dessa punkter skulle ha varit kraftigare just i Västergötland och Småland än i andra delar av landet.

När det gäller att bedöma frågan om upprorsmotiven, synes man mer än vad som hittills skett böra uppmärksamma upprorets regionala utbredning. De landsdelar som revolterade var egentligen endast Västergötland med Dal samt Jönköping med de härader i Småland som utgjorde denna stads uppland.¹⁸ Om man bortser från rent sporadiska resningsförsök, förblev hela det övriga landet passivt. Sitt starkaste stöd hade konungen uppenbarligen i Stockholm och hos ridderskapet i Mälardalskapen.¹⁹ Denna regionala uppdelning kan inte gärna vara rent tillfällig. Man måste fråga sig på vilka punkter Jönköpingstraktens befolkning och västgötaadeln kan ha haft gemensamma intressen.

Man kan lätt konstatera, att näringslivets struktur och utrikeshandelns inriktning varit likartade i Västergötland och i väst-

¹⁸ I upprorsproklamationen från Svenarum 4/4 står jämte Jönköping Tveta, Vista, Västra, Sunnerbo, Västbo, Norra och Södra Vedbo härader som utfärdare. I proklamationen från Lekeryd 8/4 saknas Västbo och Sunnerbo. Detta har sannolikt med rätta tolkats så, att anslutningen från dessa bygder uteblivit (S. CARLSSON, Från Bolmen till Holaveden, s. 37).

¹⁹ GR 6, s. 57 ff., 68.

ra Småland. I båda områdena utgjordes lantbrukets överskottsprodukter i främsta rummet av smör, talg, hudar och andra boskapsprodukter. Västgötastormännen uppbar sådana varor från sina landbor, och borgarna i Jönköping och i västgötastäderna uppköpte dem från bönderna i sitt omland. Utskeppningen av dessa överskottsprodukter gick i huvudsak över Nya Lödöse och riktade sig dels mot nederländska och andra västliga hamnar, dels mot Lybeck och andra östersjöstäder.²⁰

Handeln över Lödöse var under större delen av 1520-talet av synnerlig betydelse för Sveriges försörjning. Enligt Strängnäsprivilegierna hade Lybeck jämte Danzig och de övriga östersjöstäder som staden ville medge delaktighet i privilegierna, ensamrätt till handel på Sverige. Svenskarna förpliktade sig också att inte själva segla med köpmansvaror till några andra än de nämnda städerna och att »inte försöka eller bruka utan helt och hållet förgäta seglationen genom Öresund och Bälten». Formuleringen är något dunkel; man tycks inte ha tagit hänsyn till att Sverige hade en utskeppningshamn vid Västerhavet, från vilken man kunde nå direkt kontakt med Västeuropa utan att passera Öresund eller Bälten, nämligen Lödöse. Tillämpningen synes emellertid ha gestaltat sig så, att Sverige även under åren mellan riksdagen i Strängnäs och grevefejden kunnat upprätthålla handelsförbindelser med västliga hamnar främst över Lödöse men troligen också i viss utsträckning över Viken som vid denna tid var ockuperat av svenskarna.²¹

²⁰ Omdömet grundar sig på Nylödöses utförsellängd för 1546 (Tull och accis, 505, KA) och vilar på förutsättningen, att utrikeshandelns inriktning inte undergått genomgripande förändringar under de mellanliggande åren. – Bland exportörerna över Nylödöse 1546 befann sig förutom västgötska frälsemän och borgare från Jönköping och städerna i Västergötland även Värendsstormannen Ture Trolle, den man till vilken Jönköpingsborgarna under 1529 års uppror vänt sig med bön om hjälp, jfr ovan s. 255.

²¹ Strängnäsprivilegierna i ST 4, s. 55 ff. Om tolkningen se H. HANDELMANN, Die letzten Zeiten hansischer Übermacht im Skandinavischen Norden (1853), s. 128 f.; C. F. ALLEN, De tre nordiske Rigers Historie, 4/2 (1870), s. 279 ff., 5 (1872), s. 190; A. FALK, Gustaf Vasas utrikespolitik med afseende på handeln

Av särskild betydelse var kontakten med de nederländska städerna och provinserna. Till en början torde inte något utbyte av betydelse ha förekommit, beroende på den politiska motsättningen mellan Sverige och dessa områden vars härskarinna, ärkehertiginnan Margareta, understödde Kristian II. Från och med år 1524 gjordes emellertid både från svensk och nederländsk sida energiska försök att återknyta de för båda parter betydelsefulla handelsförbindelserna. Sommaren 1525 upptogs i Lybeck underhandlingar mellan de svenska delegaterna greve Johan av Hoya och Johannes Magnus å ena sidan och nederländska utskickade å den andra. De ledde fram till en preliminärtraktat av den 17 augusti, enligt vilken svenskar och nederländare skulle ha fri och säker handel och samfärdsel hos varandra mot erläggande av sedvanliga tullar och acciser under en tid av tre år. Förhandlingarna fortsatte därefter, först i Bremen, sedan i Nienburg och Gent i syfte att få till stånd »en grundlig förening och fördrag». I väntan härpå återupptogs handelskontakterna, och nederländska fartyg började åter anlöpa svenska hamnar.²²

Under förhandlingarnas tidigare skede hade Gustav Vasa det svenska riksrådet bakom sig. Preliminärtraktaten av den 17/8 1526 ratificerades sålunda såväl av konungen som av riksrådet den 27 april 1526.²³ När Gustav på hösten samma år ville gå vidare och sluta »ett evigt förbund» med nederländarna, stötte han emellertid på motstånd från de västgötska riksråden som ansåg det oklokt att utmana Lybeck genom att överträda Strängnäsprivilegierna. Hans Brask ställde sig däremot på konungens sida. Han gjorde sig inga illusioner om lybeckarnas reaktion men

(1907), s. 28 ff.; S. LUNDKVIST, *Gustav Vasa och Europa* (1960), s. 65 f. Om handelsförbindelserna över Lödöse se FALK, s. 57 f.; LUNDKVIST, s. 67 f. HANDELMANN uppger felaktigt, att Sverige genom »das norwegische Lehen Bahus» var uteslutet från Nordsjön (s. 128); att import till Sverige bl. a. av salt genom Viken förekommit, framgår dock av GR 2, s. 203 f.

²² Om förhandlingarna se närmare FALK, s. 46 ff. samt S. LUNDKVIST, *Sverige och Nederländerna 1524–1534*, Sc. 1961, s. 11 ff.

²³ ST 4, s. 106 ff., 124. FALK, s. 54, n. 6.

ansåg saken så betydelsefull att en konflikt med dem i nödfall måste tas. Västgötaherrarna lyckades tills vidare förhålla frågan. En förnyad ratifikation av 1525 års traktat med vissa ändringar och tillägg av den 18 april 1527 måste Gustav Vasa utfärda ensam, utan riksrådets medverkan, och riksdagen i Västerås på sommaren samma år beslöt, att något närmare förbund med nederländarna inte för närvarande skulle ingås, men att handeln med dem skulle fortsätta ostört som förut.²⁴

Motsättningen mellan Gustav Vasa och de västgötska riksråden måste ses mot bakgrunden av båda parter syftemål och intressen. Konungens motiv för att knyta handelskontakter västerut var främst försörjningspolitiska. Genom att spela ut de vendiska och nederländska städerna mot varandra hoppades han få bättre köp på olika importerade förnödenheter, främst salt.²⁵ I och för sig var detta något som alla landets invånare hade intresse av. Däremot kunde det finnas delade meningar om på vilka vägar varorna skulle få införas i landet.

Under förhandlingarnas tidigare skede, då det svenska riksrådet samverkade med konungen, synes man från svensk sida ha velat göra Nylödöse till Sveriges enda hamn för västhandeln. Här skulle de främmande köpmännen lämna västeuropeiska varor och ta svenska i återfrakt. Enligt Kristian II:s ekonomiske rådgivare Hans Mikkelsen gick särskilt det svenska riksrådet på denna linje.²⁶ Om förslaget hade genomförts, skulle Nylödöse

²⁴ FALK, s. 50 ff. LUNDKVIST, Gustav Vasa, s. 104, dens., Sverige och Nederländerna, Sc. 1961, s. 29 f.

²⁵ FALK, s. 48, n. 2 och där anf. källor. Till skillnad från LUNDKVIST (Sverige och Nederländerna, Sc. 1961, s. 14, 19) har jag ej i källorna kunnat finna klara belägg för att »den politiska aspekten» vid denna tid skulle ha spelat »en ytterst viktig roll» för Gustav Vasa. Enda stödet för denna uppfattning synes vara bestämmelsen i 1525 års traktat, att förhandlingar skall inledas om »een grondlijcke vereninge ende alliancie». Orden behöver emellertid ej nödvändigt betyda ett politiskt förbund utan kan likaväl åsyfta en handelsförbindelse av mera varaktigt slag än preliminärtraktaten av 1525. I den samtida korrespondensen dominerar försörjningssynpunkten. (Jfr Gustav Vasas uttalande till de västgötska riksråden 28/10 1526, att holländarna begära »ett evigt förbund», GR 3, s. 309.)

²⁶ Hans Mikkelsen till Kristian II 7/5 1526, DN 14, s. 485 f. N. J. EKDAHL,

och de västsvenska borgare och herrar som utnyttjade denna hamn, ha fått en monopolställning i västhandeln med åtföljande fördyring av varorna, varjämte transportkostnaderna skulle ha ökat.

Från nederländsk sida riktades allvarliga invändningar: man ansåg, att de bästa svenska varorna fanns att hämta i Stockholm, Söderköping och Kalmar; om dessa skulle släpas över land till Nylödöse, skulle de bli tre gånger så dyra. Å andra sidan framhölls, särskilt av ombud för staden Amsterdam, att ett upptagande av direkthandel på de svenska Östersjöhamnarna skulle kunna leda till krig med de vendiska hansestäderna.²⁷

Lika viktigt var, att Gustav Vasa inte heller hade intresse av att Nylödöse gjordes till enda stapelstad för västhandeln. Följden kunde ju endast bli fördyring av alla importvaror i de östliga riksdelarna. Särskilt besvärande var ököpet på salt; i brev till de västgötska riksråden den 26 december 1526 klagar konungen över »det dyra saltköp här varit haver i Uppland, när tunnan gällde 20 eller 24 mark örtugar, och nöden drev många fattiga män till att sjuda salt vatten och hjälpa sig med, ändock att I därav intet vissten i den landsända».²⁸

Konungens strävanden kom därför att gå ut på att få till stånd en direktkontakt mellan de nederländska köpmännen och de östsvenska städerna. Han skrev den 17 mars 1525 till sin fogde på Älvsborg Måns Bryntesson, att han skulle försöka förmå några av de holländska skepp som anlöpte Lödöse att bege sig genom Sundet till Stockholm, »helst för saltets skull som här så

Christiern II:s arkiv, 3 s. 1051 ff. LUNDKVIST, Gustav Vasa, s. 66 f. Dens., Sverige och Nederländerna, Sc. 1961, s. 15 n. 24. Lundkvist talar på sistnämnda ställe om »uppgifterna från nederländskt håll våren 1526, att *Gustav Vasa* (kurs. av mig) sökte göra Nylödöse till huvudort för all handel västerut». Uppenbarligen åsyftas Hans Mikkelsens brev. Formuleringen är emellertid ej fullt korrekt, då Mikkelsen i detta sammanhang endast nämner »thee Swenske» och »Sweriges Riigis Raad» men inte konungen personligen.

²⁷ Hans Mikkelsen i föregående not anf. brev.

²⁸ GR 3, s. 336.

ganska dyrt är». Om detta inte lyckades, ville han själv sända fartyg till Lödöse med sådana varor som nederländarna ville ha.²⁹ Den 21 april 1526 kunde han i en rundskrivelse till städer och landsmenigheter i norra och östra Sverige rapportera, att några holländska skepp ankommit till Stockholm med kläde, salt, vin och andra varor, varför det nu skulle bli bättre köp, särskilt på salt.³⁰

De fortsatta underhandlingarna med Nederländerna syftade också klart till att öppna även östersjöhamnarna för de västliga köpmännen. I den överenskommelse med de nederländska ombuden som kungen ensam, utan riksrådets medverkan, ratificerade den 18 april 1527, tillät han invånarna i Holland, Brabant, Seeland och Västfriesland att fritt besöka »vårt rike, våra strömmar och hamnar, i synnerhet Stockholm, Kalmar, Söderköping, Åbo och Nylödöse».³¹ Att denna politik stred mot Strängnäsprivilegierna och lätt kunde leda till allvarlig konflikt med Lybeck kan Gustav ej gärna ha varit omedveten om; när han i brevet till de västgötska riksråden den 26 december 1526 säger sig »intet förbund gjort hava det oss förhindra kan den profit, fördel och nyttig handel vi och rikets inbyggare må hava med de holländare som hit i riket införa salt och annat sådant vad behov görs»,³² så har han knappast varit i god tro.

Det är ganska självklart, att Gustav Vasa skulle kunna räkna med stöd för sin västhandelspolitik inom tongivande kretsar i östra Sverige. Vi har redan sett, hur Hans Brask trots den religiösa motsättningen till konungen som vid denna tid alltmer skärptes, ändå slöt upp vid dennes sida i de försörjningspolitiska frågorna. Under det tidigare förhandlingskedet var han överens med Ture Jönsson om att Nylödöse borde göras till stapelstad för västhandeln men med det betecknande tillägget, att »upp

²⁹ GR 2, s. 47.

³⁰ GR 3, s. 119 ff.

³¹ ST 4, s. 117.

³² GR 3, s. 336.

skall skäras mellan Vättern och Vänern för forlöns och köpmansgods skull». ³³ Hans kända plan att gräva en kanal mellan Vättern och Vänern avsåg alltså närmast att öppna en bekväm väg för västeuropeiska varor till Östsverige utan öppen kränkning av Strängnäsprivilegierna. I ett senare skede sökte han utnyttja sitt inflytande över Ture Jönsson till att förmå denne att gå in på Gustav Vasas förslag till traktat med nederländarna, trots de risker för konflikt med Lybeck som också han ansåg sig vara tvungen att räkna med. ³⁴ För att provisoriskt råda bot på saltbristen lät han själv bygga en saltpanna på biskopsbordets gård Rönö i Östergötland. ³⁵

Lika naturligt som det var för Hans Brask att stödja Gustav Vasas handelsplaner var det för de västgötska riksråden att inta en motsatt attityd. Om Nylödöse blev ensam stapelstad för västhandeln, skulle ju herrar och borgare i de västra landskapen komma att inta en handelspolitisk nyckelställning som däremot skulle gå förlorad, om nederländarna fick löpa in genom Öresund till de östsvenska hamnarna. ³⁶ Detta kunde naturligtvis inte öppet anföras i argumentationen. Där passade det bättre att hänvisa till de lybska privilegierna, som inte kunde kränkas utan risk för allvarliga förvecklingar. Sanningsmomentet i detta var, att de västgötska riksråden och andra handelsintressenter i Västverige kommit att på en viktig punkt få gemensamma intressen med Lybeck och att de naturligtvis inte ville bli indragna i en konflikt med staden för en politik som stred mot just dessa intressen.

³³ Hans Brask till Ture Jönsson 16/7 1526, GR 3, s. 407.

³⁴ Hans Brask till Ture Jönsson 9/12 1526, GR 3, s. 421 f.

³⁵ GR 3, s. 247, 422.

³⁶ Det ser ut som västgötaherrarnas monopolistiska politik även hade tagit sig uttryck i motstånd mot Gustav Vasas försök att provisoriskt ordna Östsveriges varuförsörjning. När konungen hade tillåtit allmogen i Viken att utan hinder av gällande landsköpsförbud föra salt och fisk till avsalu in i riket, så måste han 1/9 1525 tillskriva biskop Magnus Haraldsson i Skara och Ture Jönsson att inte låta sina fogdar göra bönderna hinder eller förfång. GR 2, s. 201 f., jfr även s. 203 f., 207.

Samtidigt som Gustav Vasa med åsidosättande av Strängnäsprivilegierna sökte få till stånd regelbundna handelsförbindelser med Nederländerna, förde han ytterst segslitna förhandlingar med Lybeck om den skuld till stadens borgerskap som han ådragit sig under befrielsekriget. Konungen och staden hade olika uppfattningar om hur mycket som återstod att betala, och ingendera syntes hågad att ge vika. Skuld- och privilegiefrågorna stod i visst samband med varandra, såtillvida som Gustav hoppades kunna utnyttja skuldförhandlingarna som påtryckningsmedel mot Lybeck i syfte att uppnå en revision av Strängnäsprivilegierna. Å andra sidan sökte lybeckarna öva tryck på konungen genom att hota med att sätta sig i förbindelse med hans upproriska undersåtar, om han vägrade foga sig.³⁷

Skuldförhandlingarna i Lybeck ingick i ett avgörande skede på hösten 1528. Gustav Vasas talan fördes av hans svåger, greve Johan av Hoya, och hans tyske sekreterare, Wulf Gyler. Den 28 och 29 september kunde dessa rapportera till sin uppdragsgivare, att förhandlingsklimatet i Travestaden var utomordentligt kärvt. Wulf Gyler sade rent ut, att Gustavs egna beseglade brev var så starka och bindande att han inte kunde undandraga sig att betala. Men framför allt skulle ett ytterligare dröjsmål med betalningen medföra »anfechtunge» för konungen och hans rike. Om man inte gick lybeckarna till mötes, kunde dessa befaras göra konungen »ett streck». Både Gyler och greven rådde livligt Gustav Vasa att gå med på Lybecks krav.³⁸ Vid underhandlingar mellan konungen och Wulf Gyler, som besökte Stockholm i december 1528, synes den förre också ha bemyndigat sina sändebud att, om uppgörelse på andra villkor visade sig omöjlig att uppnå, låta anmärkningarna mot det lybska skuldregistret falla.

³⁷ Om förhandlingarna i Lybeck se fr. a. G. CARLSSON, Wulf Gyler i svensk tjänst, HT 1922 och 1923.

³⁸ Wulf Gyler till Gustav Vasa 28 och 29/9, Skrivelser till konungen, Gustaf I:s tid, 1526–1530, RA, delvis tr. i Hanserecesse 3: 9, s. 639 ff. Johan av Hoya till Gustav Vasa 29/9 1528, Hanserecesse 3: 9, s. 643. G. CARLSSON, HT 1923, s. 43 ff.

Samtidigt borde de eftersträva en privilegierevision.³⁹

Från dessa nya utgångspunkter återupptogs förhandlingarna i Lybeck i början av år 1529. I privilegiefrågan sökte man från svensk sida utnyttja rivaliteten mellan Lybeck och de andra östersjöstäderna. Vad det utkast till ändrade privilegier som blev resultatet av förhandlingarna innehållit är emellertid obekant, varför man inte vet hur framgångsrik denna politik varit. Säkert är däremot, att uppgörelsen i skuldfrågan innebar en svensk kapitulation. Den 16 mars 1529 slöts en traktat mellan Lybeck och de svenska sändebuden, enligt vilken de senare helt gick med på fordringsägarnas krav. De lovade utverka konungens och riksrådets ratifikation före den 25 juli och gick personligen i borgen för villkorens uppfyllande.⁴⁰

Sändebudens motivering för traktatens ingående saknar inte intresse. De framhåller inledningsvis, att lybeckarnas brev och insegel är för starka för att Sverige skall kunna undandra sig sin betalningskyldighet, och fortsätter: »angesehen solches beneuenn *der trostlichen irbedinge*, so ein ersam rath vnnd de kopman sick tegen Ko. W. vnnd datt ryke erbedenn, vnnd *Kon. W. ock fredelich, rowlick vnnd salich er ryke mogen besitten.*» Som motprestation för de svenska eftergifterna i skuldfrågan har alltså lybeckarna gjort sändebuden vissa »trösterika erbjudanden». Det är möjligt att dessa delvis gällt förändringar i privilegierna; säkert är under alla förhållanden, att lybeckarna utfäst sig att föra en sådan politik, att Gustav Vasa skulle få fortsätta att vara i ostörd besittning av sitt rike. Orden bör sammanställas med Lybecks tidigare under förhandlingarna framförda hotelser att knyta an till Gustavs upproriska undersåtar.⁴¹

Under sådana förhållanden ligger det naturligtvis nära till hands att misstänka ett direkt samband mellan förhandlingarna

³⁹ G. CARLSSON, *ibm*, s. 52.

⁴⁰ *Ibm*, s. 54 ff. Traktaten tr. bl. a. i ST 4, s. 127 ff. och Hanserecesse 3: 9, s. 636 ff.

⁴¹ ST 4, s. 128. Hanserecesse 3: 9, s. 637. Jfr G. CARLSSON, HT 1923, s. 58.

i Lybeck och »västgötaherrarnas uppror». Tegel uppger, att förhandlingarna i Lybeck gick med på motpartens krav, sedan de fått höra att uppror utbrutit i Västergötland och Småland och börjat frukta för att lybeckarna skulle falla till de upproriska.⁴² Uppgiften föres sedan vidare av Dalin och Handelsmann men har på kronologiska grunder avvisats av Ahlqvist, som anser det omöjligt att upproret, som »utbrast först i April», skulle ha kunnat påverka underhandlingarna, som avslutades i mars.⁴³

Den föregående framställningen har visat, att Ahlqvists negativa ståndpunkt inte är hållbar. Under senare delen av mars har upprorsmännen i Västergötland hunnit organisera en förvaltning, och det finns ingenting som hindrar, att oroligheter förekommit på ett så tidigt stadium att de kunnat utnyttjas som påtryckningsmedel i Lybeck.⁴⁴ Å andra sidan är det uppenbart, att traditionsuppgiften hos Tegel inte medger några säkra slutsatser i positiv riktning.

Nu saknas det emellertid inte samtida källor som ganska klart ger vid handen, att ett samband funnits mellan upproret och förhandlingarna i Lybeck.

I upprorsmanifestet till Västergötland den 8 april klagar små-

⁴² E. JÖRENSON (TEGEL), *Then stoormechtighe, höghborne furstes och christelige herres her Gustaffs . . . historia*, I (1622), s. 220.

⁴³ O. V. DALIN, *Svea rikes historia*, 3 (1760-61), s. 211 f. HANDELMANN, s. 170. Enligt Handelsmann skall det ha kommit till skarp ordväxling mellan sändebuden och stadsrepresentanterna som skall ha hänvisat till det utbrutna upproret i Västergötland med orden: »das Reich sei bereits vom Könige abgefallen; man lebe in Ungewissheit, wer die Schuld noch einmal bezahlen werde; daher sei es nicht so nöthig, so genau mit einander zu dingen». Det ser ut, som om Handelsmann här vid sidan om Tegel även utnyttjat en annan källa; vilken denna varit, har dock ej kunnat utrönas. AHLQVIST, s. 23 n. 1. Ahlqvists uppfattning delas av S. LJUNG, Erik Jöransson Tegel (1939), s. 166.

⁴⁴ Ovan s. 248. Av ett visst intresse i detta sammanhang är även Peder Svarts uppgift, att västgötaherrarna började upproret redan år 1528, men »hållet så något stilla vintern över och läto gå ordet, att om våren ville de taga före med uppresningen allvarligen». EDÉN, s. 129. Om uppgiften bygger på kunskap om verkliga förhållanden eller endast är framkonstruerad i syfte att få kronologien att stämma, är dock ovisst, jfr nedan s. 291.

länningarna bland annat över de stora extraskatter som konungen tvingat folket att erlägga till riksskuldens betalning och över att skulden trots detta delvis är obetalad, »som tyskarna säga här igenom landet farit hava». Orden har, säkerligen med rätta, tolkats så, att en hanseatisk agitation föregått utbrottet av det småländska upproret.⁴⁵

Att Gustav Vasa själv satt upproret i samband med förhandlingarna i Lybeck, framgår av ett brev, skrivet den 29 april 1529 till Johan av Hoya, som efter förhandlingarnas slut begivit sig direkt till sitt slottslän Viborg. Konungen ser där mycket allvarligt på situationen och uppmanar svågern att snarast möjligt bege sig till Stockholm med de förstärkningar han kan åstadkomma. Om detta inte är möjligt, skall han skriftligen meddela Gustav vad för slags överenskommelse man träffat i Lybeck om skuldens betalning, eftersom västgötarna beslagtagit breven. »Näst Guds hjälp skall det varda betalat», slutar konungen sitt brev.⁴⁶

Av visst intresse för frågan är också en källa av något senare datum. I sin 1536 avfattade stora klagoskrift mot Gustav Vasa uppger Wulf Gyler, att konungen senare beskyllde både sekreteraren själv och greve Johan för att ha stått i maskopi med rebellerna. Som angivare hade uppträtt ingen mindre än Johans maka, grevinnan Margareta, som skall ha skrivit »ett Uriasbrev» till sin kunglige broder. Wulf Gyler avvisar anklagelserna som uppenbart orimliga; han framhåller särskilt, att han själv blivit tillfångatagen av de upproriska.⁴⁷ Klagoskriften är utpräglad tendentiös; men att själva de av Gustav framförda anklagelserna skulle ha varit gripna ur luften, är dock knappast sannolikt. Att med säkerhet uttala sig om verklighetsunderlaget för beskyllningarna torde numera vara omöjligt. Greve Johan och Wulf Gyler hade emellertid under förhandlingarnas gång

⁴⁵ GR 6, s. 359. S. CARLSSON, Mellan Bolmen och Holaveden, s. 38.

⁴⁶ GR 6, s. 67 ff.

⁴⁷ G. CARLSSON, Från Erik Segersäll till Gustav Vasa (1961), s. 87.

trots sin ställning som svenska legater intagit en så lybeckvänlig hållning att konungens misstänksamhet får anses förklarlig.⁴⁸

Wulf Gyler uppger vidare i sin klagoskrift, att han genom att i Jönköping delge upprorsledarna nyheten om förlikningen i Lybeck kraftigt bidragit till att stilla upproret. När rebellerna fick veta, att de inte längre hade någon hjälp att vänta från Lybeck, skall de ha förtvivlat om sin sak, och några av dem skall ha flytt till utlandet. Gylers uppgift låter sig inte kontrolleras, men klart står under alla förhållanden, att sändebudshandlingarna beslagtogs av de upprorska som genom dem kunde skaffa sig förstahandskunskap om den i Lybeck slutna överenskommelsen.⁴⁹

Från denna utgångspunkt blir det möjligt att förklara, varför upproret som börjat så lovande plötsligt avbrytes, innan några egentliga strider hunnit utbryta. Om västgötaherrarna och Jönköpingsborgarna gjort uppror i samförstånd med Lybeck till försvar för de med staden gemensamma intressena, fanns det ingen anledning att fortsätta kampen sedan Travestaden ingått förlikning med konungen. Så måste saken ha tett sig inte minst för Jönköpingsborgarna, som inte i samma utsträckning som t. ex. Ture Jönsson och Magnus Haraldsson torde ha engagerat sig i de kyrkopolitiska och konstitutionella frågorna men som genom sin yrkesverksamhet hade särskild anledning att beakta

⁴⁸ Gustav Vasa skall ha påstått, att lybeckarna planerade att göra Johan av Hoya till svensk konung och Wulf Gyler till hans »marskalk» och säges ha varit särskilt upprörd över att greve Johan begivit sig direkt till sitt finska län i stället för att inställa sig hos honom själv. Den av greve Johan och Wulf Gyler avslutna traktaten av 16/3 garanterade ju Gustav Vasa ostörd besittning av riket och borde därför ha utgjort ett fullgott bevis på förhandlarnas lojalitet. Dess förverkligande var emellertid beroende av Gustav Vasas ratifikation; i händelse av dennas uteblivande förpliktade sig greve Johan att personligen inställa sig i Lybeck med 30 ryttare, en utfästelse som han f. ö. infriade vid grevefejdens utbrott. Kvar står alltså möjligheten, att lybeckarna i ett sådant läge kan ha tänkt sig att lansera greven som svensk regent, och att denne ansett det säkrast att bege sig till sitt län för att där avvakta den vidare utvecklingen.

⁴⁹ G. CARLSSON, HT 1923, s. 63 n. 2.

de handelspolitiska synpunkterna. Det blir på detta sätt i viss mån förståeligt, hur Jönköpingsborgarna på det föga ärofulla sätt som i det föregående skildrats kunde dra sig själva ur spelet och prisge sina bundsförvanter.

Sammanfattningsvis kan sägas, att den politiska situationen på våren 1529 gjorde ett samarbete mellan å ena sidan Lybeck, å andra sidan befolkningen i de svenska landsdelar som hade sin utskeppningshamn i Nylödöse, naturligt. Vidare ger en rad källvittnesbörd vid handen, att ett nära samband funnits mellan förhandlingarna i Lybeck och oroligheterna i Småland-Västergötland. Mot denna bakgrund synes det vara berättigat att starkt ifrågasätta den traditionella uppfattning som i 1529 års uppror velat se väsentligen en gammalkyrklig reaktion mot Gustav Vasas kyrkopolitik. Att den religiösa frågan spelade en första-plansroll i den folkliga agitationen bevisar intet om dess verkliga betydelse som upprorsorsak. Endast om man vid sidan om det missnöje med den kungliga kyrko- och skattepolitiken som det inte finns rimlig anledning att förneka, tillmäter de handelspolitiska aspekterna en betydande vikt, kan man förklara det märkliga förhållandet, att västra Smålands och Västergötlands invånare ensamma stödde upproret, medan hela det övriga Sverige i stort sett förblev passivt, däribland också det ännu övervägande katolska kapitlet i Linköping.

V

I inledningen framhölls, hur den gängse bilden av 1529 års uppror företer tre karakteristiska drag som alla kan föras tillbaka till Peder Svarts krönika: som upprorets egentliga anstiftare utpekas Ture Jönsson och de andra västgötska riksråden, medan smålänningarna endast låtit sig förledas till medverkan; upproret bryter samman, därför att Västergötlands bönder på Larvs hed vägrar att följa sina herrar; resningen betraktas som ett desperat försök av de gammaltroende katolikerna att hejda den frambrytande reformationen.

Den föregående framställningen har velat visa, att denna åskådning inte står sig inför kritisk prövning. Uppfattningen om västgötherrarna som upprorets initiativtagare går ytterst tillbaka på Jönköpingsborgarnas uppgifter i en situation, då dessa sökte dra sig ur spelet för att rädda sitt eget skinn. Det är inte längre möjligt att utpeka några särskilda anstiftare. Resningen har av allt att döma varit en gemensam angelägenhet för befolkningen i Västergötland och västra Småland. Åsikten att västgötherrarna i Larv mött ett motstånd som tvungit dem att avstå från sitt förehavande, kan föras tillbaka till traditionsuppgifter med utpräglad tendens. Föreliggande kvarlevor ger inte något intryck av att västgötarna skulle ha varit oeniga inbördes. Avgörandet har inte fallit i Larv den 20 april utan fem dagar senare i Broddetorp, där smålänningarna och västgötarna tillsammans accepterade den erbjudna dagtingan, sedan de förra först fallit ur ledet genom att inför de kungliga legaterna ange västgötherrarna som upprorsanstiftare. Slutligen har den religiösa frågan knappast varit den enda eller ens den avgörande orsaken till resningen. De gemensamma handelspolitiska intressen som förenade befolkningarna i Västergötland och västra Småland har säkerligen spelat en viktig, tidigare nästan alldeles obeaktad roll. I bakgrunden har hela tiden funnits det ömtåliga förhållandet till Lybeck och den vendiska hansen.

1529 års uppror har vanligen betraktats som ett isolerat, lokalt missnöjesutbrott. Om detta vore riktigt, skulle det knappast ha kunnat utgöra ett så allvarligt hot mot Gustav Vasas kungadöme som det faktiskt gjorde. Men nu hör det av allt att döma hemma i ett stort internationellt sammanhang. Det framstår som ett led i den långa kampen mellan Lybeck och den svenska kronan, som en upptakt till den avgörande striden, till grevefejden och dess fortsättning, Dackefejden.

Lars-Arne Norborg

EXKURS

Peder Svarts källor till skildringen av 1529 års uppror

I sin avhandling »Källkritiska studier till Gustav Vasatidens historia» (1942) har Karl-Erik Wikholm framställt tesen, att Peder Svart, när han skrev sin krönika om Gustav Vasa, utgått från en tidigare kröniketext som finns bevarad i en codex från början av 1600-talet, D 481 i Kungliga Biblioteket, och som till vissa delar även återfinnes i andra handskrifter. Wikholm anser, att Peder Svart själv skrivit även denna text och kallar den därför »Peder Svart I». Omarbetningen av den äldre versionen har bestått i en rad ändringar och tillägg som dels syftat till att förhöja den litterära effekten, dels haft en politisk tendens till Gustav Vasas förmån. Sakligt sett skall denna omarbetning ha varit av diskutabelt värde och ofta inneburit en försämring.¹

I en recension av Wikholms avhandling i *Historisk Tidskrift* 1942 har Folke Lindberg riktat en rad betydelsefulla invändningar mot vissa delar av Wikholms argumentation. Han framhåller sålunda bl. a., att vi för närvarande inte har möjligheter att med säkerhet bestämma författarskapet till den krönika som föreligger i D 481. Han visar också, att texten i D 481 är ganska korrumpierad och att bättre läsarter finns i andra handskrifter samt efterlyser en mera energisk forskning i syfte att finna äldre och framför allt bättre utskrifter av »Peder Svart I» än vi hittills känner. Trots detta är han villig att acceptera huvudtesen, »att i varje fall vissa partier av D 481 gå tillbaka på en text, som Peder Svart lagt till grund för sin skildring».² Reservationen torde vara betingad av att Wikholms källkritiska jämförelser endast berör vissa begränsade partier av de båda kröniketexterna. Till dessa partier hör inte skildringen av oroligheterna år 1529 i Småland och Västergötland.³

Förhållandet mellan »Peder Svart I och II» är uppenbarligen endast en del av den större frågan om Peder Svarts källor och arbetsmetod. Att här behandla hela detta stora ämne är givetvis inte möjligt. Däremot skall ett försök göras att undersöka hur Peder Svart byggt upp sin skildring av »västgötaherrarnas uppror». Att förhållandet mellan den slutliga krönikan och den i D 481 bevarade

¹ WIKHOLM, s. 19 ff.

² LINDBERG, HT 1942, s. 189 ff.

³ Däremot behandlas avsnitten om Jöran Turessons uppror och västgötaherrarnas rannsaking i Strängnäs 1529. WIKHOLM, s. 58 f., 72 ff.

texten därvid kommer i uppmärksamhetens centrum, är självklart. Följande parallelltryck avser att underlätta en jämförelse mellan de båda texterna:⁴

D 481

Orsaken till thetta spelet woro thessa herrar, her Ture Jönsson, här Måns Brunteson, här Ture Erickson och her Nils Olufson till Skottby, ty the begynte settia sikh wpemoott konnungh Götstaf, och *hade satt sikh till höfuidzman her Ture Jönsson* som och störste rooten uar till thetta wproor, the hade nu så härtt bebundet sikh tillhoopae, att the antingen wille platt fördrüa konnungh Götstaf, eller att the wille döo ther öfuer, skref så här Ture sinae två söner till i Wplandh, her Johan Tureson och här Lars Tureson, och mester Jören domproost i Wpsala, att the skulle rådslå och uara honom och the andre herrar bestondige, uthi thett som the sikh emoott konnungh Götstaf företagitt hade.

PEDER SVARTS KRÖNIKA

Orsaken till thetta spelet wore *Westgöte* Herraner, Her Thure Jenson, Her Moens Brynteson, *Biscop Moens*, Her Thure Ericson, Her Niels Oleffson. Thenne hade ett fast skarpere spell för hondene till hwilket Her Thure Jenson war retta roten. The gode Herrar hade nu slätt förgätit alt thet goda, alle the eedher och förplichtelser the Konungenom loffuat och tilsworit hade. Beswore sikh tilhopa att ingen skulle vndfalla then annen, vtan the wille taga sakene så alffuarlige före, att the antingen skulle slätt fördriffua Konungen aff Rijket, eller och the wille alle döo ther öffuer. The stämplade alt thet onda the kunde. Her Thure screff alla sina söner till j Vpland, Her Johan Thurson, Laress Thurson och M. Jören Thurson Domproest j Vpsale, att the skulle rösta sikh till, och wara honom och the andra *Westgöta* Herrar bestondige vti thet the sikh företagit hade.

(Så följer i båda krönikorna skildringen av hur de båda förstnämnda herrarna förblev konung Gustav trogna, medan domprosten anslöt sig till upproret. Jfr Wikholm, s. 58 f.)

⁴ Vid återgivandet av Peder Svarts text har EDÉNS edition följts. Företagen jämförelse med originalhandskriften, D 464, KB, har utvisat att denna inte innehåller några rättelser eller ändringar av saklig betydelse. Av de överstrukna fel-skrivningar som förekommer är ingen av den karaktär, att den kan sägas ge något egentligt bidrag till frågan om förhållandet mellan Peder Svart och D 481:s förlaga. – Handskriften D 472, KB, som utgör en harmoniserande kompilation av »Peder Svart I och II», har, som framgår av det följande, på ett par ställen bättre läsarter än D 481.

D 481

Men her Ture Jönsson och hans anhang stodo intet af medh sitt buller, som the sigh före tagitt hade, uthan satte wachtt på alle wägar, så att ingen skulle få draga till Wplandh eller ifrån Wplandh och tijtt neder. Smälningarna begynte flux bullra, them här Ture Jönsson ther till upuechtt hade, thetas höfuedzman uar en borgemestare i Jönköpingh, benembdh Nils Aruidsson, *huilken doch uar konnungh Götstaf hemligen och doch oförmerkt medh all troheett benägen, så att han sende alle the bref till konnungh Götstaf som här Ture Jönsson och hans parti honom och smålningarna tilschriuit hade, ter af konnungh Götstaf theres förrädelige handell och anslagh fick nogsamtt förnimma*, the togo så ther till fonga konnunghens syster fru Margareta till *Hogen och Bråkenhus*, ther hon hade achtatt draga ter igenom, och till Tysklandh uthi giftermålshandell på konnungens hennes broders uegna, så att konnungen hade stoor mödo för än han motte få henne lös igen utur theres hender.

PEDER SVARTS KRÖNIKA

Her Thure Jenson medh the andre *Westgöte* Herrar stode intedt aff medh thet buller the hade tagit sigh före, satte håll på alla wegar, att ingen skulle them owitterligen komma vth eller in. *Höllet så någet stilla wintren öffuer, och lete gå ordet, att om wårena wille the taga före medh vpreesningen alffwarlige, som rördt warder her fram bäter*. Smälninganer böriade och icke litet bulra, till hwilke the och wore vpweckte aff Her Thure Jenson partij. The hade tagit sigh till Höffwitzman en Borgmestare j Jeneköping benembd Niels Arffwidson. The toge fengzliga Konungens syster greffuinnan och förhölle henne alt ther j Jeneköping ther hon drog egenom achtandes sigh till Tysland, tijt Konungen hennes broder henne förskickadt hade, på någon gifftermoels handell. Konungen hade mycken möde och arbete för än han kunde få henne löös aff theres hender.

Anno &c 1529.

På thenne tijdh förscreff Konungen ett concilium thet hollas skulle j Örebro på Kyndermesse, tijt alla Biscopar j Rijket och the förnemligeste ibland Clerckrijdt aff hwardt Sticht sigh försambla skulle, att göra een wiss och klar statuut eller ordning effter Gudz ordz grund på alla ceremonier och kyrckeseder, att the alle motte haffua ett sätt öffuer hela Rijket. The komme och tilhopa

D 481

Sådan schref här Ture Jönsson menige man i Bergslagen och Dalerne till, och förmante them, att the samtt medh them wille drifua konnungh Götstaf af rikett, för then lutterska lärans skull, then the myckitt bespottade och fördömde, the uille förskafua them och menige rikett en from herre och konnungh igän men these bref blefuo alle på uägarna uptagne igen,⁵ och komo uthi konnungh Götstafs hender.

PEDER SVARTS KRÖNIKA

som them förelagt war. M. Laurentius som förra hade warit Konunge(e)ns Cancellor, och nu war Archidiaconus till Vpsale, war ther aff Konungens fulmacht presidens och öffuerst sittandes. Hwadh nu widare ther bleff handlat synes icke wara för nödene att settia her in i thenne Crönicha, effter samma concilium gick strax vppå pränt, och kom j hwars mandz hender. Biscop Moens j Schara war och j samma concilio. Men thet war hans lycka, att thet icke än nu någrom war witterligit, thet han gjorde ett medh Her Thure Jensons partij.

Her Thure Jenson *och the andre Westgöte Herrer* wore intedt fåfenge, och försumade icke prachtizera på theres företagande, screffue vth breff, först till Dalarne och Bergzlagen, hwilka så begyntes. Wij effterscreffne Magnus medh Gudz nåde Biscop till Schara, Thure Jenson, Moens Brynteson, Thure Erickson, Niels Oleffson Riddere sampt medh ganska Westgöteland och Småland &c. När the hade helsat, war ther ingen framsettning annadt än beskriande och spottande på Luthers lerdom. Förmante them the tillscriffue att the skulle wara samhollige medh them att driffua Konung Götstaff vt aff Rijket, och sade widare, att the hade betenckt taga ther till en mechtig from *och dege-ligh* Herre, then fast skickeligare skulle wara till Konung än Kong. Götstaff &c. Och mycken slijk fåfenga war ther vti scriffuit. Och alle tesse förscreffne beseglde samma

⁵ I D 472 saknas ordet »igen».

284

Lars-Arne Norborg

D 481

FEDER SVARTS KRÖNIKA

breff och vnderscreffue. Men man må seia, Gudh gaff Konung Götstaff een synnerligh lycka att thet gick så vnderlige och behendigt till. Thet samma breff *medh annor flere the hade scriffuit sina wener till j Vpland*, komme doch hemliga j Kcng. Götstaffz hender.

På thet the motte wara säkre att prachtizere och driffua theres företagande, att the icke skulle bliffua förraskade eller bespejjade, satta the ett håll vnden Tyffweden, wid Hooffua till ett tusend man starckt, och them till Höffwitzman en prest benembd Her Niels j Hwalsta, hwilken tilförende hade varit Biscop Wincentij Fogute på Läcköö, befalandes honom förbemelte breff, att han skulle them förskicka, när legligast wore tijt the them beskedat hade. Här kan aldrig någon förtelia eller bescriffua the oskickelige och endels oförnumstige stycker the hade för hender. Her Thure sade han wille vtropa och kohra Her Moens Brynteson til Konung, hwilket the andre gillade, och begynte göra honom försterlige wyrdning, loffuade sigh honom wara bestondige j alt thet the förmotte. Her Moens togh sådant till godo begynte aspirere och wenda näsane högt vp. Lett göra sigh bitzare kniffuar, och någon få och små credentz, till hwilke the andre, synnerlige Her Thure Jenson, hulpe honom mycket sölff. Och mycken annen fåfengio och galenskap dreffue the. Them tychte icke annadt än ther theres hogh stodh till war redo fulkomnadt j wercket. Alt så plägar Gudh slå

D 481

PEDER SVARTS KRÖNIKA

sijns helga ordz fiender medh blindo och wiltenciande, att the skulle fambla effter wegen om liusa dagen, som propheten seger &c. Men then ther tör wåga sikh moot allahanda farlighet för Christi skull och then rene Euangelij lärdom honom plägar Gudh föra genom farligheeterner, att han bliffuer behollen vthi all lijckesaligheet.

Om Valborgsmessan ter efter hade her Ture Jönsson och hans anhangh förschriutt till Larua heedh menige Wästergötlandh ther här Ture förde talett, och tackade the gode wäsgötar att the hade achtatt haftt honom för theres hufuudh, och beuist honom lydno och hörsamheet, och för thett att the och smålenningarnar hade uaritt benegne till att uttälia honom för theres herre och konnungh, huadh han thet hade blifua welett, och samtychtt och efter then konnungh som the nu hade, uar fallen ifrån christendomen och blifuitt en Lutter, och införde en ny troo derföre uoro the honom icke plichtige att holla honom then eedh som the honom suoritt hade, och huar the konnungh Götstaf uedersaka och försuäria uille, så hade han ärnatt them en from herre och konnungh i konnungh Götstafs stadh. Så suarade wäsgötarna, att the konnungh Götstaf intett hade till att skylla uthan eller myckitt meer betacka honom, och uoro honom myckitt skyldige och plichtige, för thett att han them och menige Suerigis rike friatt och frelsatt hade ifrån then gamble konnungh Christierns tyranneske regementett, och

Så screffue the om till alt landet, och stemde them till ett alment Landzting, thz hollas skulle Walborgsmessetidh på Larffue heedh. Ther hade the achtadt hijlladt allogen til sikh, vtropat och hijlladt sijn Koning, och annat meer bragt fram j liuset, thz the tilförende hemlige emillan sikh stämplat hade. När så tidhen kom, att folket aff alt landet bleff försambladt på Larffue heedh, begijnte Her Thure Jönson talet. Först betackandes the gode Westgöter att the altijdt hade haftt honom för sitt huffuudt, och effter han war then äldste och fremste aff Riderskapet, hade the, och teslikes Smålenningana gierna vpsat honom för Koning j Suerige, huar han så sielff hade welatt och behoff hade warit. Men nu sade han thz wist wara behoff att Rijket förser sikh om en annen Koning, effter then theres Koning på en liten tijdh warit haffuer är fallen frön Christendomen, och worden en Lotther &c. Therföre wore the icke plichtige att holla honom the eedher, huldskap och manskap som the honom sworet hade. *Tij han hade iu altijdt förstått att the godha Westgötar wille icke några Lotthar bliffua, vtan hol-*

höltt them medh fridh och roligheet, lagh och rett, men thett i gode herrar säyia om ena nyia troo, thett kunne wij plat intett suara till eller döma om, ty ui förstå och oss platt intett ther uppå, thett kan uåll till euentyrs annorledes uara en rychtett går, och sade menige man, att the alle uille blifua uidh thett som the konnung Götstaff suoritt och loffuatt hade. Men herrarnar tå the thett hörde blefuo te ther öfuer så försoffuade, att the icke uiste huadh the sigh företaga skulle.

la then goda gambla troo som fadher och föräldra hade hafft för them, wara then helgeste fadren Påwen, hans Cardinaler och Biscopar hörugge och lijdiige, och ingelund skillias iffrå theras lerdom och troo &c. För alt sådant tackade han Westgötana. *Biscop Moens sade, att Påwen hafuer godh rådth och mackt til att förlossa och göra them frij ifrå then eedh the hade sworet Koning Götstaff, huilket han och snart fordra wille, att så skulle bliffua bestelt.* Her Ture Jönsson sade til almogen: J godhe Westgöter, wi wiliom icke fördölia för edher, att wi haffue embnadt en godh herre til Koning igen, then iagh weet edher skall wehl behaga. Och then will iagh nempna fram när j haffue först försworet Koning Götstaff. Therföre, huad j wylie honom widersaka och försueria, att j aldrig wylie hålla honom för edher Konung effter thenne dagh, szå räcker vp edra hender, och seier ia. Men Westgötarne kunde see vppenbarliga att the fore wille, och toge oförnufftelige sina saker för, *befolte för thenn skul två vnge men giffua swar her vppå.* The suarade öffuerliudt och sade, att the kunde intedt weta, thz the wille skjilla Koning Götstaff före, han hade them ingen oskåll giort, vtan eller alt godt. Begijnte så förtelia widlijfftigt hans welgerningar, hure han hade förlossat them ifr(å) theres fiendar och betrijckiare, *huilke theras gode men hade affdaga tagit, Biscop Wincencium, Her Erick Abrahamson, the fatige små barn Ribbinganer, förutan så monge otalige både adell*

D 481

PEDER SVARTS KRÖNIKA

och bönder. Öffuer sådane tijranner som så haffue hatadt oss, som ock gjorde then omilde blodhunden M. Dirick, alla sådane haffuer iu Koning Göttstaff somblige låtit her nederlegia, och somblige föriagat aff landet, och sedan hollet oss vnder försvar och beskiidd frå all oret, hollet oss frijdh och roligheet, widh lagh och rett, wid laga skatt och vtskijlder. Men thz j gode Herrar wilia seia om then nija troo, ther kunne wi plat intedt döma om, tij wij forstå oss ther inthedt vppå. Thz kan än annerledes wara än rijchtet gåår, och wil kosta på almogens axlar att offta ijmsa om medh Koningar. Tij herreskiffte förbätrar sig siellan, thz är iu intedt bäter än stadugt Regemente. Wore vi nu så fåuiske att wij folgde edher wilia effter, förde wi oss och wår barn vthi en longlig oroligheet, farligheet och otaligit ont, som effter sådana buller fölia plägar. Sijntes them therföre rådhligit wara, att bliffua widh thz huldskap och manskap, som the offta sinnom Koning Götstaff sworet hade. Tå rechte aller almogen vp henderner och ropade ia the wille bliffua ther widh. Tå föll som ett moln offuer ansichet på herraner. The worde så försoffade att the wiste aldrigh hwadh the skulle företaga, doch talade the hemlige tillhopa och grepe sådant rådh före, som the sedan ymst talade fram till almogan, seiandes att the trodde almogen så godt, att the icke skulle gierna see theres skada. Therföre bodo the, att samme almoge skulle wehll göra och komma tilsamans igen, på samma ruhm 14

daga ther effter, så wille the samsettia sigh medh them och bliffua widh Kong. Götstaff. The kunde och så lagat, att the motte fordra hwar annen in för Konungen till gunst och wenskap. Szå drogh tå almogen hwar heem till sitt.

Men thet the så förhalade medh almogan skedde aff list och behendigheet, att the wehll skulle komma ther iffrå, befruchtandes att almogen elies hade tagit them widh halsen. *Her Thure Ericson kom så godt som oförwarandes vti theres handell, lett sigh höra för monga sina wener, strax the begynte thenne affwogheet, att han gierna hade warit ther iffrå, hwar han thet hade kunnat ostad kommit. Will man weta hure Konungen bekom the breff, om hwilke förberördt är, tå gick thet så till.*

(Därefter följer berättelsen om hur Gustav Vasa genom stads-tjänaren Hans Våghals' rådighet kommer i besittning av de för de upproriska herrarna komprometterande skrivelserna.)

Sedan begynte the rådslå sigh emellom, huadh the sigh företaga skulle, Her Måns Brunteson, her Ture Eriksson, her Nils Olufson sade sig uilia (på nådh och onåde) giua sigh up till konnungh Götstaf, och uoro i then meningh och försäkringh att alle the bref som the samtt mz här Ture Jönsson schriuit hade, *icke skulle uara komne uti konnungh Götstafs händer*, men här Ture Jönsson och biskop Måns i Skara fördristade sigh ingalunda att blifua här i landet, uthan gofuo sigh medh theras besta ägodelar till Tyskland, men the andre gofuo sigh up till

När nu så war beslutadt och handlat på Larffue heedh som förbemelt är, *wore Herraner tillhopa på en dagh* och rådsloge hwadh the skulle företaga. Her Moens Bryntesons, Her Niels Olsons och Her Thure Ericsons rådth war thetta (effter thet war så tungt wara landzfluchtig, skild frå hustru och barn, att sielffua döden kan föga wara bittrare) wille the bliffua j Rijket på nåde och onåde, försökiandes sijn lycko, war och förmodandes att ingen skulle kunna bewijsa them något mycket öffuer *effter breffuen wore vpbrende*. Men Her Thure Jenson

D 481

konnungh Götstaf, och begärade att theres saak motte för honom och Rijkens rådh försuares motte.⁶

PEDER SVARTS KRÖNIKA

och Biscop Moens sade, effter lijf-fuet är en falke dristade ingelund bliffua j landet vtan vnsettia halsen, rymandes aff hwardt the kunde. Hwilket och så skedde, The droge strax aff, tagandes medh sigh theres betsta tingist och godz som rörligit war. Men the andre tre som quarre bleffue, *wore mest så godt som j skrubbör, rädde och bäffuande som andre harar.* Toge doch för rådh att *scriffua Konungen till, giffuandes alla skullene på them som affrymde wore,* jtem hwar Konungen wille låta them bekomma een fast leide, att the frij och säkre motte komma aff och an, wille the sielffue komma vp och förswara sijn saak.

Redan en flyktig genomläsning av de båda texterna visar med all tydlighet, att Peder Svart inte bara är mångordigare än D 481 utan också har en mängd stoff som saknas i den senare. Dit hör främst partierna om Örebrokonciliet, om de upproriskas besättande av Tiveden under befäl av prästen Nils i Valstad, om Måns Bryntessons tronkandidatur och om Hans Våghals' djärva kupp. Även skildringen av tinget i Larv har hos Peder Svart en rad konkreta drag och rena sakuppgifter som saknas i D 481. Särstoff för Peder Svart är också uppgifterna, att de upproriska började sin verksamhet redan hösten 1528 men höll sig stilla över vintern och att Måns Bryntesson, Ture Eriksson och Nils Olsson efter upprorets sammanbrott sökte rädda sig genom att kasta skulden på de landsflyktiga herrarna.

Å andra sidan innehåller också D 481 en del stoff som saknas hos Peder Svart. Denne har sålunda ingen motsvarighet till uppgiften i D 481, att de upproriska gjort Ture Jönsson till sin hövitsman. D 481 uppger grevinnan Margaretas fullständiga titel («till Hogen och Bråkenhus»), medan Peder Svart endast kallar henne »Konungens syster greffuinnan». Slutligen är D 481 ensam om att meddela, att Jönköpingsborgmästaren Nils Arvidsson i hemlighet varit Gustav

⁶ D 472: »begärade, att the theras sach för honom och rigzsens rådh försuara motte».

Vasa trogen och sänt honom de upproriska västgötaherrarnas brev, en i varje fall till sin senare del fullt korrekt uppgift.⁷

Bortsett från de nämnda skiljaktigheterna är överensstämmelserna mellan de båda källorna så stora, att någon form av litterärt beroende måste förutsättas, och det kan knappast råda någon tvekan om i vilken riktning detta beroende går. De överskjutande partierna hos Peder Svart har tydlig tilläggskaraktär. Den kröniketext som D 481 går tillbaka på torde ha utgjort Peder Svarts huvudkälla, som sedan av honom kompletterats med stoff hämtat från annat håll. Detta framgår klarast, om man studerar sambandet mellan de överskjutande partierna hos Peder Svart och i D 481; de senare framstår ur Peder Svarts synpunkt som medvetna uteslutningar föranledda av de av honom gjorda tilläggen. Det göres också troligt därav, att en stor del av Peder Svarts avvikelser från D 481 kan förklaras som ändringar och tillägg med en bestämd, medveten tendens. Antagandet vinner också i styrka därigenom, att man i flera fall kan visa vilka källor som försett Peder Svart med hans kompletterande uppgifter.

Som redan nämnts har Peder Svart inte med uppgiften i D 481 att Ture Jönson var de upproriskas hövitsman. I stället säger han endast i korthet, att Ture Jönsson var »retta roten» till upproret. Detta måste sammanställas med att han längre fram anger Måns Bryntesson som rebellernas tronkandidat, en, som vi sett, korrekt framställning.⁸ Peder Svart har på denna punkt ansett sig böra korrigera sin förlagas framställning, och i konsekvens härmed har han strukit de inledande orden om Ture Jönssons hövitsmannaskap.

Det längsta av Peder Svarts tillägg är den livfulla äventyrsberättelsen om Hans Våghals. Han anger själv dess syfte: att förklara hur Gustav Vasa fick tag i de brev som sedan kom till användning som bevismaterial mot de dömda västgötaherrarna. Denna skildring gick emellertid svårligen att förena med förlagans version, enligt vilken Gustav Vasa skulle ha fått breven tack vare Jönköpingsborgmästaren Nils Arvidssons dubbelspel. Den sistnämnda fick därför utgå.

⁷ Uppgiften återkommer hos TEGEL och har efter honom citerats i litteraturen, se AHLQVIST, s. 17; BJÖRKMAN, Jönköpings historia 1, s. 203. Att Tegel på denna punkt går tillbaka på den nära samtida krönikan i D 481 har inte förut observerats. Allmänt om Tegels förhållande till de tidigare krönikorna om Gustav Vasa, se S. LJUNG, Erik Jöransson Tegel, s. 134 ff. och WIKHOLM, s. 104 ff.

⁸ Ovan s. 248.

Enligt förlagan kände sig västgötaherrarna trygga i övertygelsen om att de brev de skrivit »icke skulle uara komne uthi konungh Götstafs händer». Enligt Peder Svart hade den av Hans Våghals bedragne kyrkoherde Nils i Valstad uppgivit för sina aristokratiska uppdragsgivare att han bränt breven. I överenstämmelse härmed ändrades de nyss citerade orden i förlagan till: »förmodandes att ingen skulle kunna bewijsa them något mycket öffuer *effter breffuen wore upbrende*».

När Peder Svart utesluter sin förlagas uppgift om grevinnan Margaretas fullständiga titel, torde detta ha sin grund däri, att han redan tidigare angivit denna i samband med skildringen av hennes bröllop, varför en upprepning syntts honom onödig.⁹ Partiet om bröllopet saknar motsvarighet i D 481.

Även Peder Svarts uppgift, att de upproriska började sin omstörtningssverksamhet redan 1528 men höll sig stilla över vintern för att sedan sätta i gång på nytt under våren, får ses mot bakgrunden av förlagans framställning. I motsats till Peder Svart saknar den senare årsrubriker, men upprorets tidigare skede relateras i samband med 1528 års händelser, varefter författaren övergår till skildringen av tinget i Larv, inledd med orden: »Om Valborgsmessan ter efter». Peder Svarts version torde böra ses som ett försök att bringa reda i denna kronologi. Möjligen kan han också ha ägt kunskap om att upproret börjat tidigare än vid valborgsmässan 1529, men härom vågar man ej ha en bestämd mening. Under alla förhållanden har det valda framställningssättet satt spår efter sig i Peder Svarts strax därpå följande skildring av konciliet i Örebro vid kyndelsmässotiden. Han säger där, att biskop Magnus i Skara var närvarande, men att det var en lycka för honom att ingen ännu visste om att han gjorde ett med Ture Jönssons parti.

Att de ändringar och tillägg som Peder Svart gjort i förhållande till sin förlaga i många fall är uttryck för en medveten tendens, är obestridligt.

Förlagans skildring av Nils Arvidssons dubbelspel var knappast hedrande vare sig för Gustav Vasa eller borgmästaren, som ju snart nog återupptagits i kunglig nåd. Berättelsen om den trogne kungatjänaren Hans Våghals' bedrifter var en ur kungamaktens synpunkt lämpligare förklaring till att Gustav Vasa fick de upproriskas brev i handom.

En näraliggande parallell utgör det i skildringen av mötet i Larv

⁹ EDÉN, s. 122.

förekommande tillägget om Ture Eriksson. Om honom säger Peder Svart, att han »kom så godt som oförwarandes vti theres handell» och att han redan i upprorets begynnelseskede sagt sig gärna ha velat vara ifrån alltsammans. Herr Ture blev ju ensam bland de i Strängnäs anklagade herrarna benådad av Gustav Vasa, och tillägget torde böra ses som en slags motivering för denna åtgärd.

En utpräglad kungavänlig tendens kommer också till uttryck i skildringen av tinget i Larv. Förlagans enkla: »Tå suarade väsgötarna» utbygges här till en livlig skildring av hur två unga män i bästa renässanshumanistiska stil stiger fram ur hopen och håller ett långt tal, där Kristiern II:s mot västgötarna begångna ogärningar kontrasteras mot Gustav Vasas landsfaderliga regemente.

Vid sidan härom förekommer också en annan slags tendens, en evangelisk, antikatolsk. Förlagans inledande uppräknig av västgöta-herrarna kompletteras med ännu ett namn, biskop Magnus Haraldssons. Införandet av Örebrokonciliet sätter in resningen i ett bestämt historiskt sammanhang och har troligen i hög grad bidragit till att utforma eftervärldens uppfattning om den som en ärkekatolsk reaktion mot mötesbeslutet. Peder Svart fullständigar vidare sin förlaga med uppgiften om att kyrkoherde Nils i Valstad var befälhavare för de upprorsstyrkor som spärrade Tiveden och låter biskop Magnus framträda i Larv och lova att med påvens hjälp lösa västgötarna från deras trohetsed till Gustav Vasa. Härigenom understrykes de gammaltroende prästernas andel i detta uppror mot en rättsinnig kristen överhet. I predikoliknande ordalag skildrar Peder Svart västgöta-herrarnas andliga och politiska blindhet, medan upprorets för Gustav Vasa lyckliga utgång uppfattas som ett bevis på hur Gud håller sin hand över den som »tör våga sigh moot allahanda farlighet för Christi skull och then rene Euangelij lärdom».

Om den i D 481 bevarade texten verkligen utgjort en förlaga som Peder Svart korrigerat och kompletterat, så bör man också i någon utsträckning kunna avgöra ur vilka källor han hämtat sitt tilläggsstoff. Detta är också i vissa fall möjligt.

Vid ett tillfälle hänvisar Peder Svart själv till en skriftlig källa. Han anser det onödigt att närmare redogöra för mötesbeslutet i Örebro 1529, »effter samma concilium gick strax vppå pränt, och kom j hwars mandz hender». Att han direkt använt det tryckta mötesbeslutet som förlaga, framgår bl. a. av följande verbala överensstämmelse:

PEDER SVART

M. Laurentius som förra hade varit Konunge(n)s Cancellor, och nu war Archidiaconus till Vpsale, war ther aff Konungens fulmacht presidens och öffuerst sittianandes.

MÖTESBESLUTET

Vi epterscrifne Laurentius Andree, erchedeken i Upsala, på erchebiscops sätes veghna presidens och höghmechtig förstes konung Götzstaffs fulmyndige sändebohd . . .

Den enda förändring av betydelse som Peder Svart företagit står i full överensstämmelse med den allmänna tendensen i hans krönika: Laurentius Andree säges vara presidens »aff Konungens fulmacht» i stället för mötesbeslutets »på erchebiscops sätes veghna».

I ytterligare ett fall torde man kunna konstatera Peder Svarts beroende av en bestämd skriftlig källa. De två unga män som krönikören låter framträda vid tinget i Larv, räknar upp en rad offer för Kristierns tyranniska regemente: biskop Vincentius, Erik Abrahamsson Leijonhufvud, »the fatige små barn Ribbinganer», samt ett av tyrannens verktyg, »then omilde blodhunden M. Dirick». I de äldre svenska manifesten mot Kristiern II omtalas biskop Vincentius och Ribbingarna men däremot inte de andra. Samtliga förekommer däremot i Olaus Petris Svenska Krönika. Man vet, att reformatorn 1545 på Gustav Vasas uppmaning till kansliet insänt en skildring av 1520 års händelser, som i varje fall i det väsentliga torde ha varit identisk med den som föreligger i Svenska Krönikan. Det förefaller sannolikt, att Peder Svart haft tillgång till denna källa och att han ur den hämtat namn med anknytning till Västergötland, utom den avrättade Skarabiskopen och landskapsmagnaten Erik Abrahamsson även Ribbingarna som härstammade från Marks härad, och Didrik Slagheck som av Kristiern efter blodbadet utnämndes till biskop i Skara.¹⁰

Tydligt är att Peder Svart för skildringen av Västgötaupproret även kunnat direkt eller indirekt utnyttja urkundsmaterial ur det kungliga kansliet. Ur det numera förlorade brev som Ture Jönsson och biskop Magnus skrev till Dalarna och Bergslagen återges ingressen på ett sådant sätt, att man måste anta, att författaren haft tillgång till urkunden.

Att, som Peder Svart uppger, kyrkoherde Nils i Valstad tagit en aktiv del i upproret framgår av flera brev i registraturet,¹¹ likaså att Ture Eriksson, Måns Bryntesson och Nils Olsson skrev till konungen

¹⁰ OLAI PETRI Svenska Krönika, ed. KLEMMING, s. 330, 333 f. G. T. WESTIN, Historieskrivaren Olaus Petri (1946), s. 475 ff.

¹¹ GR 6, s. 127, 130, 202 f., 259, 390.

och kastade skulden på de landsflyktiga herrarna.¹² Uppgiften om Måns Bryntessons tronkandidatur kan tänkas vara hämtad från västgötaherrarnas till Gustav Vasa överlämnade komprometterande korrespondens. Några verbala likheter som klart indicerar beroende av bestämda urkunder har i dessa fall dock inte kunnat anträffas.

Svårbedömbara med hänsyn till sin proveniens är de båda uppgifterna hos Peder Svart, att herrarna i Larv stämde allmogen till ett nytt möte »på samma ruhm 14 daga ther effter» och att de själva omedelbart efter tinget i Larv hållit »en dagh» och lagt råd om vad de skulle företaga sig. Att ett nytt möte planerats framgår av skrivelser i registraturen.¹³ I detta finner man också uppgiften, att man efter Larv hållit en herredag på Läckö.¹⁴ Det finns emellertid vissa oöverensstämmelser mellan Peder Svart och de nämnda skrivelserna som inte är alldeles lätta att förklara. Enligt registraturen skulle det nya mötet hållas i Hjo och inte i Larv; vidare anges där den utsatta tidpunkten till 9, inte 14 dagar efter den första sammankomsten.¹⁵ Enligt samma källa var Ture Jönsson och Magnus Haraldsson inte närvarande vid den omedelbart efter Larv följande herredagen, som Peder Svart gör gällande.

Även om det sålunda står fast, att Peder Svart kunnat komplettera sin förlaga med en rad uppgifter som ytterst går tillbaka på urkunds-material i det kungliga kansliet, är det därför ej säkert, att han i alla de nämnda fallen personligen haft tillgång till detta. Han kan ha byggt på muntliga underrättelser från någon med urkunderna förtrogen person, ev. från konungen själv; man kan kanske också tänka sig att i kansliet gjorda excerpter ställts till hans förfogande.¹⁶

Den här genomförda källanalysen av Peder Svarts skildring av 1529 års uppror i Småland och Västergötland har i huvudsak verifierat Wikholms tes om förhållandet mellan kröniketexten i D 481 och Peder Svart. Den sistnämnde har uppenbarligen även för detta avsnitt lagt den nämnda texten till grund för sin framställning och han har utbyggt den med material hämtat från annat håll, skriftlig tradition, urkunder och anekdotiskt stoff.

¹² GR 6, s. 90 f., 101 ff., 162 ff., 180 f.

¹³ GR 6, s. 168, 367.

¹⁴ GR 6, s. 168.

¹⁵ De kungliga underhandlarna anger 25/4 tiden till »torsdagen nestkommandis», dvs. 29/4, GR 6, s. 367. Tinget i Larv hölls den 20/4, ibm, s. 361.

¹⁶ Diskussionsvis framförd synpunkt av fil. lic. S. Welander.

Däremot måste Wikholms allmänna omdöme, att Peder Svarts omarbetning »sakligt ofta är av diskutabelt värde och ej sällan innebär en avgjord försämring»¹⁷ i någon mån modifieras. Det är visserligen sant att Peder Svart stundom i tendentiöst syfte tillrättalägger händelseförloppet på ett sätt som verkligen innebär en saklig försämring. Det mest frappanta exemplet härpå är hans nya version av hur Gustav Vasa kom i besittning av de upproriskas brev. Att de literära utsmyckningarna ofta går ut över sanningskravet är också tydligt. Men å andra sidan har Peder Svart i ett stort antal fall kunnat med fullt korrekta uppgifter komplettera och korrigera sin förlaga. Som ovan visats, beror detta på att hans framställning ytterst går tillbaka på urkunder, av vilka åtminstone en numera är förlorad.

Av särskilt intresse för föreliggande undersökning är, att Peder Svarts ändringar i stor utsträckning skärper förlagens tendens. Bl. a. genom skildringen av Måns Bryntessons tronkandidatur understrykes det dåraktiga och löjeväckande i hela upprorsföretaget. Genom att låta berättelsen om Nils Arvidssons dubbelspel utgå drages uppmärksamheten ifrån Jönköpingsborna och koncentreras på »västgötaherrarna», en benämning på upprorsledarna som betecknande nog införes av Peder Svart i stället för de mera allmänna uttryck som användes i förlagan (»thessa herrar», »the andre herrar», »her Ture Jönsson och hans anhang»). Genom den utbyggda skildringen av tinget i Larv ges ökad tyngd åt uppfattningen, att Gustav åtnjutit stöd från folkets breda lager. Genom att betona den roll de katolska prelaterna spelade och genom att i skildringen införa Örebrokonciliet har religionsfrågan slutligen på ett för framtiden betydelsefullt sätt skjutits i förgrunden. Man kan konstatera, att det är just dessa punkter i Peder Svarts framställning som den senare forskningen företrädesvis anknutit till.

ZUSAMMENFASSUNG

Im Frühjahr 1529 brach in den südlichen Provinzen Småland und Västergötland ein Aufstand gegen Gustav Vasa aus, dessen Stellung für den Augenblick dadurch sehr gefährdet schien. Die führenden Köpfe waren einige Reichsräte aus Västergötland, weshalb diese Bewegung unter dem Namen „Aufruhr der Västgötaherren“ in die Geschichte eingegangen ist. Durch ebensoviel Geschick wie Skrupel-

¹⁷ WIKHOLM, s. 85.

losigkeit gelang es dem König jedoch bald, der Erhebung auf dem Verhandlungswege Herr zu werden. Einige der Führer flüchteten ins Ausland, andere wurden hingerichtet oder begnadigt.

Die klassische Schilderung dieses Aufstandes stammt von dem Gustav Vasa nahestehenden Chronisten Peder Svart. In seiner Darstellung kann man vier charakteristische Gesichtspunkte unterscheiden: Der ernste Charakter des Aufstandes wird so lange wie möglich nicht zugegeben und dieser vielmehr als ein kopfloses und lächerliches Unterfangen dargestellt. Die Reichsräte aus Västergötland mit dem Reichshofmeister Ture Jönsson und Bischof Magnus Haraldsson an der Spitze werden als Rädelsführer hingestellt, während andere Teilnehmer wie z.B. die Bürger von Jönköping und die Bauern des nördlichen Småland mehr in den Hintergrund treten. Das Mißlingen der Revolte führt Peder Svart darauf zurück, daß die Bauern von Västergötland treu zum König hielten und sich weigerten, mit ihren Herren gemeinsame Sache zu machen. Als Ursache des Aufstandes wird in erster Linie die religiöse Unzufriedenheit bezeichnet; die Herren in Västergötland erhoben sich ausschließlich, um den katholischen Glauben gegen die mit Gustav Vasas Unterstützung vordringende lutherische Reformation zu verteidigen.

Die moderne Forschung hat sich veranlaßt gesehen, Peder Svart bezüglich des ersten Gesichtspunktes zu revidieren: Man ist sich nun darüber einig, daß der Aufstand des Jahres 1529 eine der ernstesten Krisen in Gustav Vasas Leben gewesen ist. Sonst aber stimmte man mit der Beurteilung Peder Svarts im allgemeinen überein. In der vorliegenden Untersuchung wurde nun versucht, die Richtigkeit dieser Auffassung durch eine Analyse des erhaltenen Urkundenmaterials zu überprüfen. Das Ergebnis ist folgendes:

Die Ansicht, daß die Herren in Västergötland die Initiatoren des Aufstandes gewesen sind, geht letztlich auf Angaben der Bürger von Jönköping zurück, zu einer Zeit gemacht, als diese sich aus dem Spiele zurückziehen wollten, um ihre eigene Haut zu retten. Tatsächlich ist es nicht möglich, einige Teilnehmer an dem Aufstand als dessen besondere Anstifter zu bezeichnen. Die Bewegung war vielmehr nach allem zu schließen eine gemeinsame Angelegenheit der Bevölkerung von Västergötland und dem westlichen Småland.

Die Ansicht, daß die Bauernschaft von Västergötland den Herren Widerstand leistete, der diese zwang, von ihrem Vorhaben abzustehen, findet man nur in ausgesprochen tendenziösen Überlie-

ferungen. Die gleichzeitigen Quellen vermitteln nicht den Eindruck, daß die Bevölkerung von Västergötland untereinander uneinig war, dagegen haben die Smäländer auf eigene Faust mit dem König zu verhandeln begonnen, wodurch die Aufständischen in Västergötland in eine unhaltbare Lage versetzt wurden.

Schließlich ist die religiöse Frage kaum die einzige und nicht einmal die entscheidende Ursache der Erhebung gewesen, vielmehr haben die gemeinsamen handelspolitischen Interessen der Bevölkerung von Västergötland und dem nördlichen Småland eine wichtige, bisher fast gar nicht beachtete Rolle gespielt. Den Hintergrund bildet das empfindliche Verhältnis zu Lübeck und zur wendischen Hansa. Nach Meinung des Verfassers muß der „Aufbruch der Västgötherrn“ in einen internationalen Zusammenhang gestellt werden; er zeigt sich als Ausläufer des während der ganzen Regierungszeit Gustav Vasas fortdauernden Kampfes zwischen Lübeck und der Krone Schwedens.

Ein eigener Exkurs behandelt die Frage der Quellen Peder Svarts und seiner Arbeitsmethode bezüglich des Aufbruchs von 1529. Es zeigte sich, daß er auf einer älteren, kürzeren Chronik fußt, die er ergänzte und so änderte, daß seine oben erwähnte Tendenz deutlicher hervortritt. Die ergänzenden Angaben hat er teils aus Urkunden der königlichen Kanzlei, die ihm zur Verfügung gestellt wurden, teils aus der mündlichen Tradition geschöpft, vielleicht rühren sie teilweise auch von Gustav Vasa selbst her.